

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

QULİYEV ƏLİZAMİN ƏLİ oğlu

“DÜNYA TƏSƏRRÜFAT SİSTEMİNƏ İNTEQRASIYA
ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏTİN XARİCİ İQTİSADI SİYASƏTİNİN
HÜQUQİ TƏMİNATI MƏSƏLƏLƏRİ” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 -

“ İqtisadiyyat ”

İxtisaslaşma:

“İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi”

Elmi rəhbər :

Magistr proqramının rəhbəri :

Hüquq elmləri doktoru

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Prof. O.F.Əfəndiyev

Dosent S.Z.İsayev

Kafedra müdiri

iqtisad elmləri doktoru

professor F.P.RƏHMANOV

BAKİ - 2017

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3-7
I Fəsil. Dünya təsərrüfat sisteminə iqtisadi integrasiyanın nəzəri-metodoloji məsələləri	8-38
1.1. Xarici iqtisadi əlaqələrin konseptual əsasları və təşəkkülünün əsas prinsipləri	8-24
1.2. Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlara integrasiyasının iqtisadi aspektləri	24-33
1.3. İqtisadi integrasiyanın formalaşmasının hüquqi və sosial-iqtisadi aspektləri	33-38
II Fəsil Dünya təsərrüfatı sisteminə integrasiya şəraitində xarici-iqtisadi fəaliyyətin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi	39-58
2.1. Xarici-iqtisadi fəaliyyətdə mövcud problemlərin təhlili	39-49
2.2. Azərbaycan Respublikasının dünya təsərrüfatına integrasiyasının institusional-təşkilati mexanizmlərinin formalaşdırılması	49-58
III Fəsil Dünya iqtisadiyyatının mövcud inkişafı şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi təminatı	59-87
3.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi	59-67
3.2. Milli iqtisadiyyatın beynəlxalq səviyyədə integrasiya əlaqələrinin inkişaf istiqamətləri	67-78
3.3. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi siyasət strategiyasının formalaşdırılmasının hüquqi təminatı	78-87
Nəticə və təkliflər	88-91
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	91-94

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasının gələcək sosial-iqtisadi inkişafı məqsədyönlü və sistemli iqtisadi islahatların aparılmasından, xarici dövlətlərlə ölkənin milli maraqlarına uyğun əlverişli xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Dünya təsərrüfat sisteminə fəal inteqrasiya edən ölkəmiz bir tərəfdən iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu formalaşdırmaq, daha mütərəqqi texnika və texnologiyaları, elmi yenilikləri əldə etmək, digər tərəfdən də beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduğu üstünlükləri reallaşdırmaq imkanları əldə etmiş olur. Məhz bu səbəbdən xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiyasının təmin olunması Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi islahatların strateji istiqamətlərindən biri olaraq müəyyən edilmişdir.

Hazırda ölkəmizin dünyada analoqu olmayan sürətli sosial-iqtisadi inkişafının təməli ümumilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörən və müdrik xarici və daxili siyasət xətti ilə qoyulmuşdur. Bu gün həmin siyasəti uğurla davam etdirən Azərbaycan Prezidenti İ.H.Əliyevin apardığı sosial-iqtisadi islahatlar ölkəmizin uzunmüddətli davamlı və dayanıqlı inkişafını təmin edir. “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində reallaşdırılan Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Qars, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, Qədim İpək yolu kimi regional, trans milli və global enerji və infrastruktur layihələri ölkəmizi regionda lider dövlətə çevirmişdir. Sonda Ölkəmizin xarici ticarət əlaqələri xeyli genişlənmiş, dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə xarici ticarət dövriyyəsi dəfələrlə artmış, onun dinamika və strukturunda əsaslı müsbət dəyişikliklər baş vermişdir.

Xarici ticarətin liberallaşdırılması sahəsində həyata keçirilən islahatlar təsərrüfat subyektlərinin beynəlxalq ticarət əlaqələrinin qurulması sahəsində təşəbbüslərinə geniş imkanlar açmışdır. Bu dövrdə ölkə başçısının xarici ticarətin liberallaşdırılması və bu sahədə süni maneələrin aradan götürülməsinə dair fərmanları xarici tərəfdaşlarla ölkənin idxal-ixrac əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi və xarici ticarətdə müsbət saldonun əldə edilməsində mühüm rol oynamışdır.

Reallaşdırılan mühüm struktur islahatları xarici ticarət əlaqələrinin maksimum liberallaşdırılması, ticarət əməliyyatlarının tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi və ticarət siyasətinin formalaşmasında iştirak edən bütün dövlət strukturları və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin artırılması və bu sahədə mövcud problemlərin həllinə istiqamətlənmişdir. Bütün bunlar, öz növbəsində, respublikanın ixrac potensialının artırılmasına, dünya bazarında rəqabətə davamlı, məhsullar istehsal edəcək müəssisələrin inkişafına, milli standartlar sisteminin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılmasına, investisiyaların və xarici ticarət dövriyyəsinin artırılması və coğrafiyasının genişləndirilməsinə imkan yaratmışdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Azərbaycan dövlətinin qarşısında xarici ticarət dövriyyəsinin artırılması ilə yanaşı, onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri də durur. Bu isə xarici ticarət əlaqələrinin - maddi-texniki vəsaitlər, elmi-texniki tərəqqinin müasir nailiyyətləri, istehsal vasitələrindən daha səmərəli istifadə edilməsi ilə rəqabət qabiliyyətli əmtəə və xidmətlərin istehsalı, bunların beynəlxalq bazarlara sərbəst çıxışının təmin edilməsi kimi problemlərin həllini tələb edir. Bu cür mühüm, mürəkkəb və çoxcəhətli məsələlərin həlli xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması və təkmilləşdirilməsi problemlərinin tədqiqini, onları qiymətləndirmə üsullarının və iqtisadi-riyazi modellərin işlənməsini və tətbiqini zəruri edir.

Mövzunun öyrənilməsi səviyyəsi. Ümumilikdə xarici ticarət əlaqələri, onların təkmilləşdirilməsi və sistemli tədqiqinə dair bir çox elmi araşdırmalar aparılmışdır. Bu sıraya iqtisad elminin klassikləri A.Smit, D.Rikardo, J.Sey, C.Mill, E.Hekşer, B.Olin, P.Samuelson və müasir dövrün tanınmış alimləri L.Abalkin, E.Avdokuşin, B.Buqlay, R.Xasbulatov, V.Rıbalkin, K.Semyonov daxildir. Onların əsərləri xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemlərinin həlli yollarında mühüm rol oynamışdır. Araşdırdığımız problemlə bağlı hazırda görkəmli Azərbaycan alimlərindən Ə.C.Muradov, Ş.H.Hacıyev, Z.Ə.Səmədzadə, Ə.İ.Bayramov, A.K.Ələsgərov, M.A.Əhmədov, R.T.Həsənov, K.P.Paşayev, A.Ş.Şəkəreliyev və digər tanınmış tədqiqatçıların xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin

yüksəldilməsinə dair araşdırmaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqatlarda xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf strategiyasının, xarici sərmayələrin, ölkənin neft-qaz sektorunun potensialının dolğun istifadəsinin, tədiyə balansının, ölkəmizin xarici borcları və onun tənzimlənməsinin, ölkəmizin irimiqyaslı layihələrdə iştirakının və s. sahələrinin rolu və əhəmiyyəti tədqiq edilmişdir. Bununla belə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması və təkmilləşdirilməsi problemlərinin tədqiqi, habelə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodlarının işlənməsinə zərurət vardır. Bu, dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsində əsas rol oynamışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması və səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi metodlarının işlənməsi əsasında keçid iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsindən ibarətdir. Dissertasiya işinin gedişində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi müəyyən edilmişdir:

- xarici ticarət əlaqələrinin konseptual əsasları və prinsiplərinin tədqiq edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması və tənzimlənməsi sisteminin müəyyənəşdirilməsi;
- keçid iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin strateji istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi;
- xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi modelinin formalaşdırılması;
- xarici ticarət əlaqələrinin səmərəli variantlarının seçimi prosesində qərar qəbulu metodikasının işlənilib hazırlanması;
- ölkəmizin xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış əməli təklif və tövsiyələrin hazırlanması.

Tədqiqat işinin predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmetini keçid iqtisadiyyatı şəraitində xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin nəzəri, metodoloji və təcrübi məsələlərinin tədqiqi təşkil edir. Tədqiqatın obyektı isə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələridir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsilə bağlı iqtisad elminin klassiklərinin baxışları, müvafiq problem üzrə xarici ölkələrdə və respublikamızda iqtisadçı alimlərin yeni dövrdə apardıqları elmi araşdırmaların nəti-cələri, eyni zamanda dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf proqramları, beynəlxalq ticarət əlaqələrini tənzimləyən qanunlar və normativ sənədlər, xarici firma və şirkətlərin təcrübələri təşkil edir.

Tədqiqatın mənbələri və informasiya bazasını Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, Kənd Təsərrüfatı və İqtisadi İnkişaf Nazirlikləri, Dövlət Gömrük Komitəsinin materialları, beynəlxalq ticarət əlaqələrini tənzimləyən qanunvericilik aktları və bir sıra rəsmi sənədlər təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi keçid iqtisadiyyatı şəraitində ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyətinin sistemli tədqiqi əsasında onun formalaşması xüsusiyyətlərinin aşkarlanması və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən, onların səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə elmi əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Dissertasiya işində həmçinin:

- müasir dövrdə xarici ticarət əlaqələrinin nəzəri-metodoloji əsasları və hüquqi aspektləri ümumiləşdirilmişdir;
- Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyəti kompleks təhlil edilmiş və səmərəli inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;
- xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin çoxkriteriyalı və çoxamilli imitasiya modeli formalaşdırılmışdır;
- xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin hüquqi əsasları işlənmişdir;

– xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi metodikası işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti Tədqiqat işinin nəticələri xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı qanun, proqram, layihə və təkliflərin hazırlanması prosesində, elmi-tədqiqat işlərində, həmçinin ali məktəblərdə müvafiq ixtisas kurslarının tədrisində istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı, tədqiqatın nəticəsində irəli sürülən tövsiyələrin həyata keçirilməsi xarici ticarət əlaqələrinin daha da genişlənməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə gətirib çıxara bilər.

I FƏSİL. DÜNYA TƏSƏRRÜFAT SİSTEMİNƏ İQTİSADI İNTEQRASIYANIN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1 Xarici-iqtisadi əlaqələrin konseptual əsasları və təşəkkülünün əsas prinsipləri

Dünya iqtisadiyyatının bu günkü inkişaf dövrü müxtəlif dövlətləri və regionları əhatə edən integrasiya proseslərinin intensivləşdirilməsi ilə təsnifləşdirilir. Beynəlxalq integrasiya və qloballaşma nəticəsində dövlətin artan iqtisadi gücü milli və regional ölçüdə iqtisadi sistemlərinin inkişafına töhfə verir. [36]

Hər bir dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyən edən əsas göstəricilərə xarici ticarət əlaqələrinin səviyyəsi də aiddir. İstehsal olunan malların dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması, onların bu bazarlara azad çıxışının təmin edilməsi, daxili istehlak bazarı üçün vacib malların idxalı nəticə etibarilə dövlətlərin iqtisadi elitasının artmasına təsir göstərir.

Müstəqil inkişaf yolunda olan Azərbaycan Respublikası özünə məxsus zəngin təbii xammal ehtiyatlarından məqsədyönlü formada istifadə etmək dünya təsərrüfatı sisteminə integrasiyasını tezləşdirmək və qarşıda duran bəzi global məsələlərin həlli məqsədilə xarici ticarət əlaqələrinin idarə edilməsi, ticarətin modern tipli infrastrukturunun yaradılmasına, ticarət sisteminin beynəlxalq normaların tələblərinə uyğunlaşdırılmasına xüsusi diqqət göstərilməlidir. Elə bu səbəbdən müasir iqtisadi şəraitə uyğun normativ-hüquqi bazanın yaradılması bu sahədə həyata keçirilən iqtisadi tədbirlərin strateji xəttini təşkil etməkdədir. Təbii olaraq dövlətin beynəlxalq ticarət əlaqələrinin prioritet istiqamətlərinin müvafiq olaraq müəyyənləşdirilməsi üçün öncəki keçmişindən bu günkü vaxta kimi inkişaf yolu keçmiş bir neçə nəzəriyyələrin araşdırılması və bunların üstünlüklərinin tətbiq edilməsi zəruri məsələlərdəndir.

Xarici ticarət nəzəriyyəsi global cəmiyyət ilə paralel inkişaf edərək dövrünün ziddiyyətlərini göstərən mürəkkəb bir inkişaf yolu keçərək indiki inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Modern iqtisad elminin inkişafının bütün səviyyələrində xarici ticarətin mühüm məsələləri olaraq beynəlxalq əmək bölgüsünün anlayışının nə olduğu,

beynəlxalq ixtisaslaşmanın hansı növlərinin ayrı-ayrı ölkələr və regionlar üçün daha məhsuldar olduğu, dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyanı tezləşdirmək üçün dövlətlər hansı əsaslara diqqət yetirməli olduğu və ümumilikdə səmərəli inkişaf yollarının hansı nəticələr əsasında müəyyənləşdirilməli olduğu və s. nüansları araşdırmağa cəhd göstərməlidir.[26]

Göstərilən bütün bu məsələlər azad ölkə kimi dünya təsərrüfat sisteminə daha dərin inteqrasiya olmağı qabağına məqsəd qoymuş respublikamız üçün yeni dövrdə nəzərə cərpacaq dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də xarici ticarətin keçdiyi yol nəzəri, praktiki cəhətdən hər tərəfli şəkildə baxılmalı və ondan dövlətin iqtisadiyyatının inkişafı üçün vacib nəticələr çıxarılmalıdır.

Ümumilikdə, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə xarici ticarətin yaradılmağa başladığı ilk vaxtlardan bu günkü günə kimi metodoloji aspektdən aşağıdakı iki önəmli prinsip mövcud olmuşdur:

- xarici ticarət əməliyyatlarını azad formada həyata keçirmək üçün uyğun yolların axtarılıb tapılması;
- xarici ticarətdə ölkənin bürokratik siyasətinin və vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsi.

Azad xarici ticarət əməliyyatlarının önəmli mahiyyətini ilk olaraq A.Smit aşkar etmişdir . O, ehtəmal olunan zamanlarda hakim olan bürokratik xarici iqtisadi siyasətə tənqidi yanaşmış , xarici iqtisadi əlaqələrin hər bir dövlətin milli iqtisadiyyatının irəliləyiş səviyyəsindən asılı olması fikrinə kəskin qarşı çıxmışdır .Onun fikrinə görə dövlətlər müxtəlif yollardan istifadə etməklə, eyni ilə gömrük məhdudiyyətlərini aradan götürmək və xarici ticarətin maksimum liberallaşdırılmasını əldə etməklə xarici malların ölkəyə idxal edilməsi uyğun şərait yarada bilər. İnkişaf yolunu seçmiş ölkələr ehtiyacı olan malların bir hissəsini özü istehsal etməyib, başqalarından uyğun şərtlərlə təmin etməyə cəhd göstərməli, bu vasitə ilə ehtiyac və tələbatların maksimum qarşılanması, iqtisadi inkişafın əldə edilməsinə səy göstərməlidir.[31]

Digər yəndən, dünya dövlətləri və bu dövlətlərin müxtəlif təsərrüfat subyektləri bu və ya digər malı,təchizatı özü istehsal etməyib, onu bu sahədə ixtisaslaşmış digər firmalardan istehlak etməyə cəhd göstərirlər. Bununla da, hər bir istehsalçının öz sahəsində digərlərindən bir sıra üstünlükləri yaranır, sərbəst ticarət vasitəsilə dünya bazarlarından istənilən məhsulu azad şəkildə seçmək və əldə etmək şəraiti yaranır.

Bugünkü dövrdə sərbəst ticarət rəqabəti getdikcə inkişaf edərək milli iqtisadiyyatın və ümumilikdə isə dünya iqtisadiyyatının təkan verici qüvvəsinə çevirmişdir. Müasir dövrdə azad ticarətin üstünlüklərindən istifadə etmək imkanı məhdud olan ölkələrin özləri bundan ziyan gördüyü kimi, dünya təsərrüfat sisteminin inkişafına da maneə olur. Eyni ilə, azad ticarətin bir sıra neqativ formaları da mövcud olduğundan, onu tam bir mexanizm kimi təsəvvür etmək düzgün deyildir.

Hər bir dövlət yüksək ixtisaslaşmanı əhatə edən dünya təsərrüfat subyekti, iqtisadiyyatın inkişaf göstəricisi, ölkədaxili və beynəlxalq şəraiti, qarşısında duran məqsədləri və s. amilləri nəzərə almaqla, xarici ticarət siyasətinin önəmli tərəflərini müəyyənləşdirir. Ölkə daxili bazarı xarici rəqabətin neqativ təsirlərindən çəkinmək üçün müəyyən məhdudiyyətlərə, digər yollarla həyata keçirilən vasitələrə müraciət edir ki, bunlar da sərbəst ticarətə bəzən müxtəlif çətinliklər yaradır.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin sürətlə irəlilədiyi müasir dövrdə dövlətlər daxili bazarı müdafiə etmək məqsədilə proteksionist (himayəçilik) siyasətindən istifadə edə bilirlər. Bunun əsasında isə digər sənaye sahələrini xarici rəqabətin qarşısı alınmaz təsirlərindən qorumaq fikri durur. Ölkələr bu prinsipi vacib götürərək yerli sahibkarlara xarici yatırımcılarla müqayisədə daha əlverişli şəraitlə təmin edir və onlara əlavə hüquqlar verir.

Himayəçilik siyasətin bir sıra məqsədləri olduğu kimi, həyata keçirilmə üsulları da öz müxtəlifliyi ilə nəzərə çarpır. Bu sahədə daha sıx istifadə olunan yollardan biri yerli mallarla idxal məhsulları arasında vergi-rüsum tariflərinin

artırılması və miqdar məhdudiyyətlərinin həyata keçirilməsidir. Dövlət bu üsullardan istifadə etməklə qiymət fərqlərinin formalaşdırılmasına və qorunmasına səy göstərir.

İndiki zamanda dünya dövlətləri arasında sərbəst ticarətin və himayəçilik prinsipinin müvafiq variantının təyini problemləri bəşər iqtisadi düşüncəsinin inkişafında önəmli məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Bu sahədə ilk təşəbbüs feodalizmin ləğv edildiyi və kapitalizmin inkişafının başladığı zamanlarda alqı-satqı burjuaziyasının ifadə edən merkantilistlərə aiddir.

Dünya dövlətlərinin bir çox ekonomistləri orta əsrlərdən başlayaraq beynəlxalq ticarətin anlayışını açmağa, onun ölkə və dünya təsərrüfat sistemindəki əhəmiyyətini araşdırmağa səy göstərmiş, bir sıra vacib və iqtisadi nəzəriyyələri iddia etmişlər. Beynəlxalq ticarətdə merkantilizm ideyaları uzun dövr ərzində hakim mövqə tutduğundan, onun nəzəri bazisini təşkil edən ölkənin təsərrüfat həyatına qarışması, beynəlxalq ticarətə proteksinist prinsiplərindən indiki dövrdə də geniş istifadə olunmaqdadır.

Merkantilizm nəzəriyyəsinin yaradıcılarının fikirlərinə görə var-dövlət, iqtisadi inkişafa yalnız ticarətə məşğul olmaqla əldə etmək mümkündür. Fikrimizə əsasən buna görə də onlar istehsalın rolunu doğru qiymətləndirə bilməmiş, bu da özlüyündə xarici ticarət əlaqələrini istehsal-satış formasında qurmağa mənfi təsir göstərmişdir. [32]

İqtisadi dövrlərdə və xarici ticarət əlaqələrində ilk nəzəri analiz və ümumiləşdirmələr bu zamanda bir neçə alimlər tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Qlobal iqtisadi düşüncədə və bununla paralel olaraq beynəlxalq ticarətdə mühüm dönüş yaradan tanınmış iqtisadçı alim A.Smitin iqtisadi inkişafın maddi istehsaldan bütövlükdə asılı olduğu düşüncəsinə söykənən araşdırmaları iqtisad elminin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Onun əsaslandığı tezisə görə beynəlxalq ticarətin inkişafını mühüm edən əsas amil ölkələr arasında digər malların istehsalına sərf edilən mütləq xərclərin müxtəlifliyidir. Beynəlxalq ticarətin zəruriliyini və əhəmiyyətini isbat etməyə səy göstərən alim qarşılıqlı mal

mübadiləsinin hər bir dövlət üçün əlverişli olduğu və dövlətlərin bu üsulla özünün üstünlüyünü əldə edə bilməsi tezisində əsaslanmışdır.

İlk baxışda çox bəsit bilinən bu tezisə əsaslanaraq o, ilk dəfə olaraq beynəlxalq ticarətin əsasını və onun həyata keçirilməsi zəruri müddəasını təyin etmişdir. Onun görə, hər bir dövlət mütləq xərcləri az olan malı ixrac, çox olanını isə idxal edilməlidir.

Bununla da, A.Smitin araşdırmaları nəticəsində klassik beynəlxalq ticarət fikrinin əsası qoyuldu. Fikrimizcə onun düşüncələri müasir zamanda da öz aktuallığını itirməyərək sərbəst ticarət siyasətinin əsasını təşkil edir.

A.Smitin ticarət nəzəriyyəsini davam etdirən D.Rikardo və C.Mill birinci dəfə müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin üzərində işləyib hazırlamaqla siyasi iqtisad və ticarət siyasətinə yeni bilgiler qatdı. Burada iki ölkə arasında mübadilənin səmərəliliyinin hansı şərtlər daxilində qalxmasının mümkün olduğu, beynəlxalq ticarətdə prfesiyanallaşmasının hansı kriteriyalara əsaslandığı və s. məsələlərin elmi əsasları hazırlanmışdır. Onlar öz tədqiqatları ilə dövlətlərarası mübadilənin minimum qiymət zonasını müəyyənləşdirmişlər.[31]

Xarici iqtisadi əlaqələrin Azərbaycan Respublikası əsasında ümumi tədqiqatları nəticəsində xarici iqtisadi münasibətlərin tənzimləmə mexanizmi və onun inkişaf etdirilməsi yolları işlənmişdir. Bu mexanizmdə xarici iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinin konseptual əsasları yaradılmış tənzimləmə sistemində tədiyyə balansının, Azərbaycan Respublikasının xarici borclarının və xarici borcların tənzimlənməsinin rolu müəyyən edilmişdir.

Xarici iqtisadi münasibətlərin tədqiqatları tarixində ilk olaraq Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin müasirləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması baş tutmuşdur.

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, neft məhsullarının ixracı hesabına neft sektoru olmayan digər sektorların istehsal potensialını yaxşılaşdırmaq, sonra da rəqabət qabiliyyəti davamlı məhsul istehsal edib xarici bazarlara inteqrasiyasına şərait yaratmaq prioritet yol kimi dəyərləndirilmişdir.

Xarici iqtisadi münasibətlərinin nəzəri-metodoloji məsələlərinə aid ədəbiyyat mənbələrinin qısa icmalı göstərir ki, xarici ticarət münasibətlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodlarının işlənməsi, bunun əsasında xarici iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə zərurət vardır. Bu problem təcrübə əhəmiyyət və mühüm elmi-nəzəri kəsb etdiyinə görə araşdırılması magistr dissertasiyasının vacib vəzifəsi kimi irəli sürülmüşdür.

Ümumilikdə, ölkələr arasında xarici iqtisadi münasibətlərin daha inkişaf etmiş və ənənəvi forması xarici ticarətdir. İqtisadi münasibətlərin bu forması ta qədimdən mövcuddur. Min illərdən də çox bundan əvvəlcə hər bir ölkələrdə ayrı-ayrılıqda xalqlar və tayfalar arasında xidmətlər və əmtəə mübadiləsi özünə geniş yer taparaq inkişafa başlamışdır. Sonrakı dövrlərdə milli dövlətlərin yaranması ilə bu mübadilə əlaqələri ölkə miqyasını aşaraq və dövlətlərarası səviyyədə reallaşmağa başlayır. Tədqiqatçılara görə, bütün xarici iqtisadi münasibətlərin 80%-i xarici ticarətin vasitəsilə yaranır. Bu nöqteyi-nəzərdən ticarət əlaqələrinin tədqiq edilməsi daim diqqət mərkəzində olmaqla, bilavasitə, bu əlaqələrdə daha üstün, səmərəli və prioritet olanların müəyyən edilməsi, onların əmələ gəlməsinin elmi əsaslarının meydana çıxarılması xüsusi aktuallığa sahibdir.

Beləliklə bu məsələnin problemin öyrənilməsi hər şeydən öncə xarici ticarət münasibətlərinin tarixinə nəzər salmağı labüd edir və xarici iqtisadi münasibətlərin bu formasının ərazi üzrə dəyişilməsi əlamətlərini ortaya qoyur. Amma zaman keçdikcə yeni ixtiralar və kəşflər Avropaya yeni-yeni qüdrətli istehsal üsulları və istehsal alətləri bəxş etmişdir. Onların köməkliyi ilə Avropa şübhəsiz beynəlxalq bazarları ələ keçirib qüdrətli və zəngin olmuşdur.

Tarixi araşdırmalar və həqiqətlər göstərir ki, Amerika avropalıların sərvət toplamağa səy göstərmələri sayəsində kəşf olunmuş, onların gümüşə və qızıla həvəsi nəticəsində fəth edilmiş daha sonra isə mənimsənilməyə başlanmışdır.

XV-XVIII əsrlərdə Avropada təşəkkür tapan merkantilizm nümayəndələri, xüsusilə inkişaf etmiş merkantilizm, ölkələrin və xalqların varlanması mənbələrini

sərvətlərin adi qaydada toplanmasında deyil, xüsusi ilə fəal ticarət balansında və xarici ticarətin inkişaf etdirilməsində axtarırdılar.

Məlumdur ki, xarici ticarət dedikdə, bu və ya digər hər hansı ölkənin başqa ölkələrlə ticarət əlaqələri nəzərə alınır. Öncəki əsrlərdə dövlətlər arasında azad ticarət və yaxud himayəçilik siyasəti seçilməsi barədə fikir söylənilirsə, bugünkü şəraitdə bu istiqamətlər bir-birini tamamlayan və qovuşmuş şəkildə həyata keçirilir, azad ticarətin roluna üstünlük verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, merkantilist və yeni merkantilistlərin fikirlərindən sonra xarici ticarət barədə modern nəzəriyyələr öz başlanğıcını ingilis iqtisadçıları David Rikkardo və Adam Smit nəzəriyyələrindən və iqtisadiyyata dair əsərlərindən götürür.

Dünya ölkələrinin xarici ticarətinin məcmusu beynəlxalq ticarəti formalaşdırır. Onun həcmi ixracın həcmi üstə gəlmək yolu ilə Avro və ABŞ dolları ilə hesablanır. Həmçinin ixrac kommersiya şərtlərinin dəyəri ilə, idxal isə həmin kommersiya şərtinin digər forması ilə qiymətləndirilir. Dünya ticarətində məhsullar BMT-nin standartlaşmasına uyğun qruplaşdırılır. Buna isə BMT-nin beynəlxalq əmtəə təsnifatı deyilir. Bundan əlavə Brüssel əmtəə nomenklaturası deyilən sistemdən də geniş sürətdə istifadə olunur.

Azad iqtisadi zonalar vasitəsilə xarici ticarət münasibətlərinə üstünlük verən dövlətlər həmin əlaqələrdə əsasların seçim imkanını genişləndirir və potensial nöqtəyi-nəzərdən onun iştirakçı ölkələrin milli iqtisadiyyatının inkişaf etməsinə şərait yaradır. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, hər bir idxal və ixrac edən ölkənin xarici ticarətdən səmərə əldə edə bilməsi ehtimalı hələ əsas seçiminin həqiqi mövcudluğu olması deyildir. Belə ki, xarici ticarətin bu və ya digər sahələrinin inkişafı və onun faydası dövlətlərin və dövlətdəki əhali qruplarının iqtisadi maraqlarına toxunur. Bu amil dövlətin milli iqtisadiyyatının inkişafı üçün əlverişli vəziyyətin formalaşdırılması baxımından ölkənin xarici ticarət siyasətinə məqsədyönlü müdaxiləsini zəruriləşdirir. Belə müdaxilə müxtəlif formalarda təzahür etməkdə ola bilər.

– birtərəfli: dövlət, ticarət ortaqları ilə məsləhətləşmədən müəyyən tədbirlər həyata keçirir.

– ikitərəfli: ticarətin tənzimlənməsi şərtləri ikitərəfli əsasda aparılır;

– çoxtərəfli: xarici ticarətin üstün sahələrinin seçilməsində prioritetlər siyasəti çoxtərəfli razılaşmalar vasitəsilə yerinə yetirilir.

Çoxtərəfli ticarətin planlaşdırılmasının tədqiqinə keçməzdən öncə ticarət əlaqələrinin hər hansı ölkənin nöqteyi-nəzərindən tənzimlənməsini, yəni xarici ticarət siyasəti istiqamətlərinin prioritetliyini müəyyən etmək vacibdir.

Xarici ticarət siyasəti prioritet olaraq xarici ticarət əlaqələrinin həyata keçirilməsinin metod forma və formalarının inkişafı və təkmilləşdirilməsi, ölkənin BƏB-dəki mövqeyinin yaxşılaşdırılmasına yönələn dövlət tənzimlənməsi tədbirləri sistemidir. Xarici ticarət siyasəti, öz növbəsində xarici iqtisadi siyasətin tərkibinin bir hissəsi olmaqla seçilən prioritetlərdəndir. Xarici iqtisadi siyasət isə yerli təsərrüfat subyektlərinin dünya iqtisadiyyatı sistemində səmərəli fəaliyyəti və milli potensialın gücləndirilməsi üçün xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşdırılması və bundan istifadə yönündə dövlətin məqsədyönlü fəaliyyətini nəzərdə tutur. Təşkilati nöqteyi-nəzərdən xarici ticarət siyasəti xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinə yönələn icraedici, qanunverici və nəzarət xarakterli tədbirlər sistemi kimi təzahür edir. Xarici ticarət siyasəti aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

– idxal və ixracın strukturunun optimallaşdırılması;

– ticarət balansında müsbət saldoğa nail olunması və bunun qorunub saxlanması;

– ticarət şəraitinin yaxşılaşdırılması;

– ölkənin zəruri məhsul və resurslarla təmin edilməsi;

– ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi;

– iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması və ifrat iqtisadi asılılığa şərait yaradır.

Xarici ticarətdə dövlət müdaxiləsinin miqyasından asılı olaraq proteksionizm siyasəti istiqamətləri və azad ticarət bir-birindən fərqləndirilir.

Xarici ticarət əlaqələrinin verimliliyinin artırılmasına əsas prioritetlərdən biri postsovet dövlətləri və inkişaf etmiş ölkələr ilə ticari əlaqələrinin həcmnin artırılmasından, iqtisadi münasibətlərin modern şəraitə proporsional formalaşdırılmasından ibarət olmalıdır. Xarici ticarət münasibətlərinin səmərəli təşkil olunması onu səciyyələndirən əlamətlərin – beynəlxalq iqtisadi münasibətləri müəyyənləşdirən təbii ehtiyatların mövcudluğu, ölkənin geoiqtisadi mövqeyi, əlverişli iqlim şəraiti, elmi-texniki yeniliklərdən və innovasiyayönümlü texnologiyalardan istifadə imkanları, nəqliyyat və infrastrukturun inkişaf səviyyəsi, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan islahatlar, ölkənin müxtəlif dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla olan maliyyə-iqtisadi əlaqələrinin səviyyəsi və s. Mövcudluğundan irəli gəlir.[30]

Ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərində xarici ticarət əlaqələrində verimliliyi çoxaltmaq üçün qeyd etdiyimiz faktorlar nəzərə saxlanılmaq aşağıdakılar yerinə yetirilməlidir:[25]

1. Ölkənin mövcud olan təbii ehtiyatlarından məqsədli surətdə istifadənin təşkili . Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində xarici ticarət əlaqələrinin verimliliyinin artırılmasının başlıca prinsiplərindən biri təbii ehtiyatlardan məqsəd yönü surətdə istifadənin təşkil olunması olmalıdır. Hər bir dövlət rəqabətə davamlı olduğu sektorlarda əldə etdiyi sahələrdə varolan potensialından istifadə etməklə beynəlxalq bazarlara sərbəst şəkildə çıxışını təmin edə bilər. İEOÖ-lərin əksəri hissəsində olduğu kimi, ölkəmiz də özünün zəngin təbii resurslarını dünya bazarına ixrac etməklə digər istehsal sektorlarının inkişafını da təmin edə bilər. Resursların məhdudluğu vəziyyətində ölkəmizin xammal ixracatçısından daha çox hazır məhsulların ixracatçısı kimi çıxış etməsi daha məqsədə uyğundur. Müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizin xarici investisiya qoyuluşlarının ölkəyə cəlb edilməsi istiqamətində apardığı “açıq qapı” siyasəti nəticəsində, sahib olduğu karbohidrogen resurslarının emalı və xarici bazarlara ixracatı sahəsində ciddi yüksəlişlər əldə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətimiz gələcək iqtisadi inkişafının əsaslarının

müəyyənləşdirərkən bu sahələrdən qazanılan gəlirlərin iqtisadiyyatın digər bölmələrinin də iqtisadi inkişafına istiqamətləndirilməsi xarici ticarət əlaqələrinin də inkişaf etdirilməsinə kömək edəcəkdir.

2. İxrac yönümlü məhsullar istehsalı və emalında ETT-in uğurlarından və innovasiya yönümlü texnologiyalarından istifadə gücünün genişləndirilməsi. Hər hansı bir ölkənin ixrac potensialının yüksəldilməsi beynəlxalq bazarların standartlarına cavab verən daha da tez mübadilə edilmə bacarığında olan məhsul istehsalından asılıdır. Keyfiyyətli və rəqabətə davamlı məhsul emal və istehsalı, modern texnologiyaların istehsal prosesində və sosial innovasiyaların cəmiyyətdə tətbiqini tələb edir. Xüsusilə də bu gün gündəmdə olan ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyinin və keyfiyyətinin təminatı məsələsi emal və ya istehsal prosesinin bütün mərhələlərində keyfiyyətə nəzarət sistemlərinin tətbiqini zəruriləşdirir.

3. İstehsal subyektlərinin məhsul istehsalında ixtisaslaşma səviyyəsinin genişləndirilməsi. İstehsal subyektlərinin ixtisaslaşması bu subyektlərin istehsal etdikləri məhsulların bilavasitə yollarla mübadiləsi ilə sona çatır. Bunun nəticəsində ölkələrarası, sektorlararası və firmalararası əmək bölgüsü formalaşır. Xüsusi ilə, beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak etmiş dövlətlərin firmaları öz tələblərindən daha artıq istehsal etdikləri malları xarici bazarlara çıxarır, öz tələblərindən az istehsal etdikləri malları isə idxal edir. Bu proses firmaların öz potensialını ayrı-ayrı məhsul növlərinin emalı və istehsalına istiqamətləndirmək və istehsal olunmuş məhsulların təkcə ölkə ərazisində deyil, həm də dünya miqyasında mübadilə etməkdən ibarət olur.

4. Xarici ticarət əlaqələrinin artırılması, ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə aktiv iştirak etməsi, nəqliyyat sahəsinin yüksək səviyyədə inkişafından da asılıdır. Dövlətimizin bütün nəqliyyat növlərindən istifadə edilməsinə eyni dərəcədə önəm göstərməsi, beynəlxalq yükdaşımaların intensivliyini artırmaq üçün tam bir nəqliyyat sistemində qoşulması ölkəmizin tranzit ölkə kimi əhəmiyyətini daha çox artıracaqdır. Ölkəmizin əlverişli coğrafi mövqeyi, Asiya və Avropanı bir-birinə birləşdirən əsas nəqliyyat yollarının ölkəmizdən keçib getməsi, bir neçə strateji

əhəmiyyətə malik olan layihələrdə ölkəmizin aktiv iştirakı indiki dövrdə nəqliyyatda yükdaşımalarının keyfiyyət və kəmiyyətinə müsbət mənada təsir göstərmişdir.

5. Xarici ticarət münasibətlərini hüquqi tənzimləyən qanunverici bazanın yaxşılaşdırılması və beynəlxalq tələblərə proporsionallaşdırılmasının intensivdirilməsi. Ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin həcmnin yüksəldilməsi, dünya təsərrüfat sisteminə integrasiyasının artırılması və BƏB-də aktiv iştirakı bu sahədə olan normativ-hüquqi bazanın beynəlxalq normaların tələblərinə uyğunlaşdırılmasını zəruriləşdirir. Yerli bazarın müdafiəsi və ixrac potensialının yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənən tədbirlər xarici ticarət münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində yerinə yetirilən işlərdən birbaşa asılılığı vardır. Ölkəmizin dünya təsərrüfatına sürətlə integrasiya olunduğu bir dövrdə beynəlxalq təşkilatlarda eyni hüquqlu bir üzvü kimi iştirakının təmin edilməsi üçün ölkə qanunvericiliyinin ÜTT, Avropa İttifaqı və başqa beynəlxalq təşkilatların qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması xüsusi əhəmiyyətə malik olan məsələdir. İndiki dövrdə ölkəmizin iqtisadi inkişaf strategiyasında xarici iqtisadi münasibətlərini yenidən qurmaq, tənzimləmək və təkmilləşdirmək üçün milli iqtisadiyyatın ixrac gücünün artırılması və idxalı əvəz edə bilən istehsal sektorlarının yaradılması məsələləri əsas prioritet istiqamətlər kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bu sahədə görülcək tədbirlərin genişləndirilməsi məqsədilə dövlət başçısı tərəfindən bir sıra fərman və sərəncamlar imzalanmış, Dövlət Proqramları qəbul edilmiş və idarəetmə sahəsində təkmilləşdirmələr baş tutmuşdur.

Məlumdurki, ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə aktiv iştirak etməsi və xarici ticarət əlaqələrinin sərfəliliyinin artırılması yuxarıda qeyd olunan prinsiplərə əməl etməklə kompleks fəaliyyət proqramlarının hazırlanmasını və tətbiq edilməsini tələb edir. Qeyd edilmiş vəzifələri həll etmək üçün xarici ticarət əlaqələrinin modern inkişaf meylləri təhlil olunmalıdır.

Azad ticarət – xarici ticarət sahəsində dövlət tərəfindən demək olar ki, məhdudlaşdırılmayan sahibkarlıq azadlığını nəzərdə tutur. (13) Proteksionizm

siyasətinin mahiyyəti isə ölkənin ticarət siyasətinin müxtəlif vasitələri ilə daxili bazarın xarici rəqabətdən qorunması istiqamətində məqsədli şəkildə məhdudlaşdırma fəaliyyətidir. Daxili sənayenin inkişafına xidmət göstərən proteksionizm ilə daxili istehsalın dünya səviyyəsinə çatdırılmasına uyğun şərait yaradan azad ticarət arasında ən doğru seçimin edilməsi məsələsi bugünkü dövrdə də öz aktuallığını itirməyib. Ölkələrin bir çoxu da həmin səbəbdən həmin bu iki istiqamət arasında çevik siyasət yeritməyə cəhd edirlər.

Xarici ticarət siyasətinin vasitələri, seçilmiş prioritetlərdən asılı olaraq xarici ticarət münasibətlərinin birgə həyata keçirilməsinin prosedurlarını və qaydalarını müəyyənləşdirən dövlət tənzimləmə vasitələridir. Bu vasitələri xarakterinə və mənşəyinə görə iki: iqtisadi və inzibati qrupa ayırmaq olar. İdxalın iqtisadi vasitələrlə tənzimlənməsi qiymət mexanizmi ilə məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinə təsir etmək deməkdir. Onlar arasında gömrük dərəcələri əsas yer tutur.

İxracın yaxşılaşdırılması istiqamətində də iqtisadi alətlər geniş istifadə olunur. Bunlara ixracın sığortalanması, subsidiyalaşdırma və kreditləşdirilməsi, vergi və digər güzəştlərin tətbiqi aiddir. İqtisadi vasitələrin mövcudluğunun önəmliliyinə və ticarət orqanları tərəfindən bu və ya başqa şəkildə dəstəklənməsinə baxmayaraq, bunların tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyi tam deyildir. İqtisadi alətlərdən istifadə edilməsi heç də həmişə və anındaca gözlənilən nəticəni göstərmir. Beləliklə, digər müxtəlif amillər, o cümlədən, təklif və tələbin nisbəti, rəqabət, qiymətlər dinamikası və valyuta məzənnəsində baş verən tərəddüdlər təsir edir. Həmçinin onlar bərabər olmayan resurs və qüvvəyə malik iri və xırda firmaların əmtəə tədarükünə eyni dərəcədə təsir edir. Lakin bunların irimiqyaslı tətbiqinin qarşısında dayanan əsas maneə qanunvericiliklə ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrlə ciddi şəkildə planlaşdırılmasıdır. İqtisadi vasitələrin çatışmamazlıqları müəyyən dərəcədə ticarət siyasətinin inzibati metodları ilə kompensasiya olunur. Bunların başlıca xüsusiyyəti alıcıları seçim azadlığından məhrum edilməsidir. İnzibati metodlara əsasən bunlar aiddir: say məhdudiyyətləri, qadağalar, texniki tələblər, standartlar və sairə. İnzibati

vasitələrin tətbiqi prosesi iqtisadi tənzimləyicilərin həyata keçirilməsi ilə müqayisədə daha çox məqsədlidir. Beləliklə rəsmən müvəqqəti tədbirlər olmaqla bu üsullar öncə imzalanmış sazişlərə təzədən baxılması vacibliyini yaratmır. Axırncı fikir çox vacib əhəmiyyət kəsb edir, ona görəki rəqabət mübarizəsində zaman həlledici amillərdəndir. Bu vasitələrlə xarici ticarət dövriyyəsinin ayrı-ayrı subyektlərinə təsirlə bağlı manevr etmək yetərincə asandır və bu isə idxalın operativ və məqsədyönlü formada tənzimlənməsinə şərait yaradır. İnzibati metodlardan bəzi hallarda idxalı məhdudlaşdırmaq üçün istifadə edilir. İdxala qadağaların tətbiq edilməsi yaxud məhdudlaşdırılması valyuta resurslarını səfərbər etmək, tədiyyə balansını tarazlaşdırmaq və s. məqsədlərə xidmət göstərir. İxracın tənzimlənməsinə gəldikdə isə bu zaman qeyri-iqtisadi amillərin tətbiqi ancaq bəzi vəziyyətlərlə kifayətlənir: təhlükəsizliyin təmin olunması, texnologiya, yaxud milli sərvətlərin ölkədən çıxarılmasına nəzarət etmək və s. Bununla bərabər, inzibati vasitələrin azad bazar prinsiplərinə zidd gəlməsi bunlardan istifadəyə mənfi reaksiyanın mövcudluğu ilə müşayiət edilir. Lakin unutmamaq olmur ki, onlardan rəşional şəkildə və dar çərçivədə istifadə olunduqda, ticarət münasibətlərinin iqtisadi mexanizmini nəinki pozmur, əksinə onun fəaliyyətinin normallaşdırılmasına xidmət etmiş ola bilər.

Xarici ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsinin özündən də əsalar seçilməli, bua görə tarif və qeyri-tarif kimi metodlar fərqləndirilir.[25] Bu təsnifat daha geniş yayılıb, beynəlxalq və milli təcrübədə öz əksini artıq tapmışdır.

Tarif alətlərinə gömrük dərəcələri formasına şamil edilən gömrük rüsumları aiddir. Qeyri-tarif metodlarına gəldikdə isə daha da geniş müxtəlifliyi ilə seçilən digər tənzimləmə vasitələri aid olunur. Bu bölgüyə əsasən həm idxal-ixracın məhdudlaşdırılmasının metod və formaları, həm də bazar əlaqələrinə təsirin xüsusiyyət və vasitələri dayanır. Gömrük tarifləri təyinatından asılı olaraq bu formada izah oluna bilər:

– gömrük sərhədindən keçən əmtəələrə tətbiq olunan və xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasına uyğun sistemləşdirilmiş gömrük rüsumlarının məcmusudur;

– gömrük ərazisinə gətirilən və ya çıxarılanda ödənilməli olan gömrük rüsumlarının konkret dərəcəsidir.

İdxal tarifi sərbəst tədavül üçün buraxılma formasına əsasən gömrük ərazisinə gətirilən xidmət və mallar tətbiq edilir. Bugünkü dövrdə tariflər iki mühüm prinsipə əsasən tətbiq olunur:

– eskalasiya prinsipi – məhsulun emal dərəcələrinin artımına uyğun olaraq, gömrük rüsumlarının artımı;

– səmərəli tarif prinsipi – təzədən yaradılan dəyərin böyük paya olduğu sahələrdə istehsalın inkişafı üçün vacib olan mallara aşağı gömrük dərəcələrinin tətbiq olunmasını nəzərdə tutur.

İxrac tarifi – əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələr qiymətli resursların ölkədən ixrac olunmasına nəzarət üçün tətbiq olunur. Onun əsas məqsədi dünya və daxili qiymətlərinin saxlanması, valyuta resurslarının artımıdır.

Tranzit tarifi – dövlətin ərazisindən keçərək xaricə gedən mal və xidmətlərə tətbiq edilir. Bu təcrübəyə çoxda rast gəlinmir və daha çox “ticarət müharibəsi”ndə vasitə kimi istifadə olunur.

Xarici ticarət əməliyyatlarının aparılma səviyyəsindən və inkişaf formasından asılı olaraq mürəkkəb və sadə tariflər fərqləndirilir. Sadə tariflər mənşə olan ölkədən asılı olmayaraq tam bir gömrük rüsumları dərəcəsinin tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Tarifin inkişafı əmtəə nomenklaturasının yüksəlməsinə uyğun baş tutur. Çoxşaxəli mürəkkəb tariflər isə əmtəənin mənşə olan ölkədən asılı olaraq hər bir nomenklatura üzrə iki və daha çox gömrük dərəcəsinin tətbiqini nəzərdə tutur. Bu tariflərdə rüsum dərəcələri ən yuxarı göstəricidən ən aşağı göstəriciyə qədər dəyişilməsi müşahidə edilə bilər. Muxtar rüsumlar hökumət qurumlarının birtərəfli qərarına əsasən tətbiq

edilir. Konvensiya rüsumları ikitərəfli və yaxud çoxtərəfli müqavilələr əsasında müəyyən edilir və həyata keçirilir.

Gömrük rüsumları özünün müxtəlifliyi ilə səciyyələnir və əsas etibarilə bu əmtəələr üzrə təsnif oluna bilər. Rüsumun tutulma üsuluna görə: advolar – əmtənin gömrük dəyərinə faiz kimi bir əmtəə qrupu çərçivəsində müxtəlif keyfiyyət xarakterlərinə malik əmtəələrə tətbiq edilir; spesifik – əmtəə vahidindən müəyyən edilmiş dərəcədə tutulmalar adlanır və əsasən standartlaşdırılmış əmtəələrə tətbiq olunur. Onların tətbiq prosedurları kifayət qədər sadə olsa belə, gömrük mühafizəsinin lazımi səviyyəsinin təmin olunmasına imkan vermir kombinə edilmiş – öncədəki iki üsulun sintezi kimi tətbiq edilir.[1]

Xarici ticarət münasibətlərində prioritetlərin yaranması və seçilməsi ümumilikdə xarici iqtisadi münasibətlərin digər sahələri ilə müqayisədə bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Prioritetlərin yaradılması hər bir dövlətin daxili işi olmaqla bərabər həm də dövlət həmin formalaşmada beynəlxalq ticarət sistemində mövcud o norma və prinsipləri də nəzərə almalıdır. Düşünülmüş və səmərəli xarici ticarət siyasətinin əsasında bu prinsip dayanır: milli maraqların hər vəchlə qorunması global maraqlara zidd gəlməməlidir, əks təqdirdə halda ticarət etmək sadəcə imkansız olar.

XX əsrin ortalarından sənaye ölkələrinin sürətli iqtisadi tərəqqi kontekstində beynəlxalq nəqliyyat və kommunikasiya vasitələrinin inkişaf etdirilməsi ilə beynəlxalq ticarət əlaqələrinin tərəqqisində əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişiklikləri qeydə alınmışdır. Daha da tam desək, beynəlxalq ticarət əlaqələri müxtəlif istehsal əsaslarının beynəlxalq hərəkəti ilə tamamlanır. Sonda istehlak mallarının ixracı ilə bərabər bütün istehsal faktorlarının xaricə ixracı imkanı və yerləşdirilməsi xeyli artmış və ölkələrarası iqtisadi əlaqələr daha da genişlənmişdir. Lakin iqtisadi birlik hər şeydən öncə müxtəlif regionların deyil, ancaq yaxın, həmsərhəd ölkələrin arasında formalaşır. Eyni regionda yerləşən dövlətlər təbii olaraq sərhəd yaxınlığı ilə

birgə müəyyən tarixi bənzərlik, ümumilik, iqtisadi-mədəni, mentalitetlik, demoqrafik quruluş və s. kimi ümumi istiqamətlərlə əsaslanır. Bununla bərabər:

- İqtisadi integrasiya birliyinə üzv olan dövlətlər hər şeydən öncə iqtisadi inkişaf prizmasına nəzərən yaxın olmalıdırlar.
- Birliyə üzv olan dövlətlər ümumi sərhəddə malik olmaqla yanaşı tarixən onların arasında eyni hüquqlu, güclü iqtisadi əlaqələr mövcud nəzərə çarpmalıdır.
- Hər qrup dövlət formalaşan iqtisadi problemlərin ümumi birliyin gücü ilə həll edilmə səylərinə kömək etməlidir.

Beynəlxalq integrasiya qlobal iqtisadiyyat həyatının ümümləşmə proseslərini sürətləndirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, təsərrüfat həyatının qloballaşmasında mühüm etaplardan biri də integrasiya prosesidir. Integrasiya latın sözü olub “birləşmə”, “qovuşma” anlamına gəlir. Regional iqtisadi integrasiya dedikdə isə yalnız mexaniki birləşmə deyil, həmçinin milli iqtisadi təsərrüfat sistemlərinin öncədən razılaşdırılmış kooperasiyası başa düşülür. Regional integrasiya qrupları qlobal dünya təsərrüfatının və eləcə də beynəlxalq iqtisadi əlaqələr subyektinə çevrilirlər. Bildirmək lazımdır ki, həm dünya iqtisadiyyatının inkişafında və eləcə də beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin həcmnin genişlənməsində integrasiya prosesi daha beynəlxalq və istiqamətləri ilə fərqlənir. Belə olduqda sadəcə olaraq malın artması deyil, xalqlar arasında geniş əlaqə, geniş mübadilə münasibətləri, vahid məkan anlayışı formalaşır.

Müxtəlif təşkilatlar və dövlətlər məhsul satışı və xammal resursları uğrunda gedən mübarizədə bir-biri ilə maddi və maliyyə prizmasından öz səylərini cəmləşdirməklə bir çox xərclərdən sərbəst olur və birgə qüvvə ilə rəqabətə girmək şansı əldə edirlər. Beləliklə, milli dövlət maraqları regional məqsədlərə çevrilir. Bununla da dünya iqtisadi sistemindəki qloballaşma prosesi regionallaşma prosesi ilə əvəz edilir. Çox zaman integrasiya prosesinə iki tərəfli ticarət əlaqələrinin azadlaşdırılması ilə başlanır. Belə olan təqdirdə aktivlərin, servislərin və kapitalın hərəkətində maneələr aradan qaldırılır. Tədricən vahid hüquqi, iqtisadi, kommunikasiya sferası əmələ gəlir. Bununla da yeni keyfiyyətli beynəlxalq iqtisadi əlaqələr

formalaşır. Bildirmək lazımdır ki, regional integrasiya bir neçə yönünə görə dövlətlərarası digər iqtisadi əlaqələrdən fərqlənir. Belə ki, integrasiya birliyinə daxil olan bütün dövlətlər öz xarici iqtisadi politikalarında müəyyən mənada razılığa gəlir. Həmin ölkələr öz milli qanunvericiliklərini, hüquqi normalarını vahid hala salırlar. Bir çox iqtisadçı alimlər 1990-cı illəri integrasiya proseslərinin inkişaf dövrü, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr nəznində isə regionallaşmanın sürətlənməsi dövrü kimi qeyd edirlər.

1.2 Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlara integrasiyasının iqtisadi aspektləri

Xarici iqtisadi münasibətlərin daha da genişlənməsi və bu əsasda dünya təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi hər şeydən əvvəl onun formaca daha da təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Dünya təcrübəsində dövlətlərin onları təşkil edən müəssisə və firmaların, xarici ölkələrin müvafiq qüvvələri ilə ictimai əməkdaşlığın ən müxtəlif formalarından istifadə edilir. Onların hər birinin yerində və vaxtında istifadə olunması ilə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əməkdaşlıq edən bütün ölkələrə böyük səmərə gətirir.

Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatına keçməkdə olduğu üçün ölkədə həyata keçirilən iqtisadi fəaliyyətlə yanaşı ümumi daxili və milli məhsulun, iqtisadi artımın və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində xarici-iqtisadi fəaliyyətin böyük təsiri vardır.

Xarici-iqtisadi münasibətlər ölkələrin iqtisadiyyatları arasındakı münasibətlər olmaqla, uzunmüddətli tarixi proseslər nəticəsində formalaşmışdır. Belə ki, xarici-iqtisadi fəaliyyət, dövlətin ticarət, texnika, mədəniyyət, turizm və s. sahələr üzrə digər dövlətlərlə əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi üzrə fəaliyyət kimi qiymətləndirilə bilər.

Son illər dünyada müxtəlif ölkələr və ölkə birlikləri, iqtisadi qruplar, müxtəlif firma və təşkilatlar arasında iqtisadi əməkdaşlıq münasibətləri daha da

genişlənməkdədir. Bu proseslər beynəlxalq əmək bölgüsü və beynəlxalq ticarət-iqtisadi münasibətlərinin genişlənməsi, dünya təsərrüfat sisteminin inkişafı, milli iqtisadiyyatların liberallaşdırılması və regional beynəlxalq qurumların formalaşdırılmasına şərait yaradır.

Xarici-iqtisadi fəaliyyətin inkişafını təmin edən əsas amillərdən biri bu sahədəki normativ hüquqi aktların beynəlxalq normalara uyğunluğunun təmin edilməsidir. Bu istiqamətdə respublika prezidentinin rəhbərliyi altında verilmiş fərman və sərəncamlara uyğun olaraq qiymətlərin, xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi istiqamətində bir sıra zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir ki, bunun nəticəsində də ölkəyə xarici investisiya və investorların cəlb olunması, Azərbaycanla digər ölkələr arasında sərbəst mal və kapital mübadiləsinin həyata keçirilməsinə şərait yaradılmışdır. Ümumiyyətlə xarici ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi əlverişli iqtisadi imkanlar yaradılması ölkəmizin müdrik rəhbərliyinin daim diqqət mərkəzindədir.

Dünya miqyasında istehsalın və mübadilənin beynəlmiləşməsi ölkələr arasında münasibətlərini daha da möhkəmləndirir və bu da beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətlərin aktivliyində özünü büruzə verir. Bununla bərabər, ölkələr arasında iqtisadi münasibətlərə milli, siyasi, etnik, sosial, demokratik faktorlarda da təsir edir. Bu şərtlər daxilində ölkələr arasında xarici-iqtisadi münasibətlər istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması və kooperasiyalaşması, müştərək müəssisələrin formalaşdırılması, elmi-texniki, əməkdaşlıq, xarici ticarət, lisenziyalar və stexnologiyalarla ticarət, iş qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti humanitar münasibətlərin turizm, nəqliyyat xidmətlərinin təşkili, sərbəst iqtisadi zonaların formalaşdırılması və sair şəkildə həyata keçirilir.

Dövlətin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində fəaliyyətini bir sıra amillər təyin edir. Bunlara da daxildir: - təbii ehtiyatların mövcudluğu, təbii iqlim şəraiti, demoqrafik potensial və ölkədə ixtisaslı kadrların olması, ölkənin coğrafi vəziyyəti, elmi-texniki inkişaf səviyyəsi.

Ayrı-ayrı ölkələrdə bu amillərin birinin olması vacib deyil. Çünki ölkələr beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak etmək üçün bu amillərin birindən və ya eyni zamanda bir neçəsindən istifadə edilir. Qeyd edək ki, hər hansı bir ölkədə xarici-iqtisadi münasibətbri şərtləndirən əsas amillərin olması o demək deyil ki, bu amillər ölkəbrin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak etməsi üçün həlledici rol oynayır. Ola bilsin ki, təbii ehtiyatlar cəhətdən zəngin, ancaq onun reallaşması üçün həmin ölkənin inkişaf etmiş məhsuldar qüvvələri yoxdur və ya ölkə başqa bir ölkədən siyasi və iqtisadi cəhətdən asılıdır.

Digər bir tərəfdən, müasir dövrdə inkişaf etməkdə və ya keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə kifayət qədər ixtisaslı işçi qüvvəsi olsa da, mövcud iqtisadi durumla münasibətdə olan dəhə yüksək əmək haqqı almaq məqsədi ilə və digər səbəblərə görə iqtisadi cəhətdən daha inkişaf etmiş ölkələrə miqrasiya edirlər.

Müasir dövrdə ölkələr arasında xarici ticarət azad ticarət və himayəçilik siyasəti (proteksianizm) prinsipləri əsasında həyata keçirilir. Azad ticarət zamanı ölkənin xariclə apardığı iqtisadi münasibətlərində heç bir məhdudiyyət qoyulmur. Bu zaman xaricdən idxal edilən bir sıra məhsullara ya heç gömrük rüsumu alınmır, ya da ki, bımım həcmi çox az miqdarda müəyyən edilir. Hazırkı dövrdə bir sıra iqtisadi inteqrasiya blokları daxilində azad ticarət siyasətinin prinsipləri geniş tətbiq edilir.

Məsələn, son illər Avropa birliyi daxilində vahid bazarın və idarəetmə sisteminin formalaşdırılması ilə azad iqtisadi münasibətlərə xas olan bütün qaydaların tətbiq edilməsi sonna çatmaq üzrədir. Azad ticarətin əksi olan himayədarlıq siyasətində dövlət milli istehsalçıların rəqabətdən qorunmaq məqsədilə kənardan gətirilən məhsullara yüksək gömrük haqqı müəyyən edir və beləliklə də həmin məhsulların ölkəyə gətirilməsini iqtisadi cəhətdən qeyri səmərəli edir.

Son vaxtlar ölkələr tərəfindən xarici ticarətə müdaxilə xeyli artmışdır. Hər bir dövlət xarici ticarət siyasətini aparmaqla aşağıdakı məqsədləri güdür:[25]

- 1 . Xarici-ticarət balansının kəsirinin aradan qaldırılması;
2. Xarici rəqabətlərini qorunması;

3. İqtisadi inkişaf (ixracın stimullaşdırılması)
4. İnhisarçılığın aradan qaldırılması;
5. iqtisadiyyatın liberallaşdırılması;
6. Büdcəyə gəlir gətirmək;
7. Sosial və siyasi məqsədlər və s

İnteqrasiya proseslərinin ölkələrin ictimaiyyəti tərəfindən dəstəklənir. ABŞ, Kanada və Meksika arasında əmtəələrin və xidmətlərin azad ticarəti prosesində NAFTA yeni bir mərhələdir. Qərbi Avropadan fərqli olaraq, Şimali Amerikada Təsərrüfat kompleksinin formalaşdırılması üçün impulslar “aşağıdan yuxarı” istiqamətdə, yəni, amerikan və kanadalı şirkətlərin əməkdaşlığa meyl etməsi istiqamətində getmişdir. Bu o deməkdir ki, əgər Avropada əvvəlcə müqavilələr bağlanmış və sonra iqtisadi əlaqələr inkişaf etmişdirsə, Şimali Amerikada əvvəlcə iqtisadi əlaqələr inkişaf etmiş və sonra onlar müqavilə çərçivəsinə salınmışdır. XX əsr boyu ABŞ və Kanada arasında kapitalın, əmtəələrin işçi qüvvəsinin azad hərəkəti sayəsində sərhədlər şəffaflaşdı. Şimali Amerikada İnteqrasiya üçün birinci addım, “Ebbot planı” olmuşdur. Bu plan 1947-ci ildə qəbul edilmişdir. Və əsas məqsədi, Kanada iqtisadiyyatının aparıcı sahələrinə ABŞ investisiyalarını cəlb edilməsidir. 1959-cu ildə, ABŞ və Kanada birgə hərbi istehsal haqqında müqavilə bağlamışlar. Bu da Merika standartlarının kanada istehsalına daxil olmasına şərait yaratmışdır. 1965-ci ildə, avtomobil istehsalı sahəsində ticarətin liberallaşması haqqında müqavilə imzalanmışdır. ABŞ , Kanada və Meksikanın ticarət birliyi ideyası, 1970-ci illərdən reallaşmağa başladı. Əvvəlcə söhbət enerji birliyinin formalaşdırılmasından gedirdi. Bu tip ideya 1980-ci illərdə reyqan və Buş tərəfindən təklif olunmuşdur. ABŞ və Kanada arasında iqtisadi münasibətlərin keyfiyyətə dəyişməsi, 1988-ci ildə dövlət səviyyəsində azad ticarət haqqında Amerika-Kanada müqaviləsinin bağlanması ilə şərtlənirdi. Müqavilə əmtəə və xidmət ticarətində (nəqliyyat, telekommunikasiya, kompüter, maliyyə sistemləri, turizm) məhdudiyyətlərin qarşılıqlı aradan qaldırılması öhdəliyini, Kanada ərazisində maliyyə-kredit sistemində xarici

mülkiyyətə olan məhdudiyyətlərin və eynilə ABŞ və Meksika iqtisadiyyatların qarşılıqlı əlaqəsini artırdı. 1992-ci ildə Meksika Amerika-Kanada ticarət müqaviləsinə qoşuldu. NAFTA ərazisində integrasiya prosesləri, Avropa İttifaqı integrasiyasına bənzər getməli idi: ABŞ, Kanada, Meksika əmtəələrin, kapitalın, işçi qüvvəsinin, texnologiyaların ümumi bazarın formalaşdırılması və üç dövlətin vahid təsərrüfat orqanizminin formalaşdırılması. NAFTA-nın özəyi Amerika - Kanada iqtisadi integrasiyasıdır.

Birliyin məqsədləri:

- Müqavilənin iştirakçıları arasında ticarət sahəsində baryerlərin aradan qaldırılması və əmtəələrin və xidmətlərin hərəkətinin stimullaşdırılması;
- Azad ticarət zonasında ədalətli rəqabət üçün şəraitin formalaşdırılması və dəstəklənməsi;
- Müqavilənin iştirakçıları ərazisinə investisiyaların cəlb edilməsi;
- İntelektual mülkiyyət hüquqlarının lazımi və effektiv səviyyədə qotunmasına təminat;
- Müqavilənin şərtlərinin həyata keçirilməsi, mübaisələrin birgə həll olunması, idarəetmə məsələləri üzrə işlək mexanizmlərin formalaşdırılması;
- Müqavilənin təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi məqsədilə gələcək üç tərəfli, regional bə beynəlxalq əməkdaşlıq üçün bazanın formalaşdırılması;

Geniş mənada beynəlxalq təşkilat, beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən, ticarət məqsədi daşımayan və eyni zamanda çox dövləti maraqlandıran, dövlətlə əlaqəsi olmayan hər növ təşkilatdır. Beynəlxalq təşkilatlar həm hökumətlərarası, həm də hökumətlər xaricində beynəlxalq qurumları əhatə edir.

Beynəlxalq təşkilatlar məqsədlərinə və işləmə sahələrinə (siyasi, hərbi, mədəni, sosial, iqtisadi və s.) görə fərqli qruplara və alt qruplara ayrılır. Bu mövzuda beynəlxalq təşkilatlar içində mühüm bir yer tutan “beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarıdır. Hökumətlər xaricində beynəlxalq təşkilatlardan, vacibliyinə görə ancaq Beynəlxalq

Ticarət Palatasını qeyd etmək lazımdır. İqtisadi mövzularla siyasi, hərbi, sosial, mədəniyyət və s. mövzular arasındakı qarşılıqlı bağlılıq və təsir bəzi vəziyyətlərdə beynəlxalq təşkilatlar arasında qəti xətlərlə bir təsnifat yaradır. Müəyyən bir istiqamətdə inkişaf edən beynəlxalq təşkilatlar digər sahələrdə də işlər görür və ya ən azından öz şəxsi sahəsində gördüyü işlərin digər sahələrə də müəyyən təsiri olmasını qarşıma məqsəd qoyur. Bu məqsədlə “beynəlxalq iqtisadi təşkilat” ifadəsini də qəti mənada istifadə etməmək lazımdır. Buna görə də məqsədləri və fəaliyyət sahələri etibari ilə iqtisadi yönə üstünlük verilən beynəlxalq təşkilatların başqa istiqamətləri tapılsa da iqtisadi yöndən də əhəmiyyət daşıyan fəaliyyətlərdə iş görən beynəlxalq təşkilatlar “beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar” sahəsində qeyd oluna bilər. Bu nöqteyi-nəzərdən beynəlxalq pul mövzuları ilə əlaqədar BVF, az inkişaf etmiş ölkələrin inkişafı məqsədi ilə maliyyələşdirmədə Dünya Bankı (DB) Qrupu və beynəlxalq ticarətin sərbəstləşdirilməsi istiqamətində atılan addımlardan biri olan Gömrük Tarifləri və Ticarət Razılaşması (GATT - yeni adı ÜTT) kimi qurumların beynəlxalq iqtisadi təşkilat mənasında yer aldığı heç bir şübhə yoxdur.

Avropa İttifaqı və Azərbaycan. Ölkəmizin xarici iqtisadi siyasətinin əsas üstün cəhətlərindən biri Avropa İttifaqı ilə olan strateji əməkdaşlıqdır. Asiya və Avropa qitələrinin kəsişməsində yerləşən ölkəmizin strateji mövqeyi, Avropa İttifaqına üzv olan dövlətlərin Azərbaycanla iqtisadi və siyasi əlaqələri inkişaf etdirmək istəyini artırır. Avropa İttifaqı 1998-ci ildə öz xüsusi nümayəndəsini Azərbaycana göndərmişdir. Azərbaycanda öz növbəsində Avropa İttifaqında öz daimi nümayəndəliyini 2000-ci ildə yaratmışdır. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra Avropa İttifaqından-dən 400 milyon avro dəyərində ərzaq yardımı, texniki və humanitar dəstək almışdır. Avropa İttifaqına üzv olan dövlətlər və ölkəmiz arasında 22 iyul 1999-cu ildə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi imzalanmışdır və bu da ittifaqla Azərbaycan arasında yüksək səviyyəli iş birliyinin formalaşmasının təsdiq edir. Sazişin məqsəd və vəzifələri aşağıdakı kimidir:

- Aparılan siyasi danışıqlar nəticəsində tərəflər arasında siyasi münasibətlərin inkişaf etdirilməsinin təmin olunması;
- Ölkəmizdə demokratiyanın daha da möhkəmlənməsi, bazar iqtisadiyyatına keçid və iqtisadi artım cəhdlərinə dəstək verilməsi;
- İnvestisiya mühitinin inkişaf etdirilməsi, sosial, iqtisadi, maliyyə, elmi-texniki və mədəni tərəfdaşlıq;

Müstəqil Dövlətlər Birliyi və Azərbaycan. Ölkəmiz 20 sentyabr 1993-ci ildə MDB təşkilatına daxil olmuşdur. Ölkəmizin MDB ölkələri ilə münasibətləri 90-cı illərdə stabil qalmamışdır. Gərgin münasibətlərə səbəb özünü xüsusilə Azərbaycan-Ermənistan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi olmuşdur. “I Qarabağ savaşı” nəticəsində, ölkəmizin iqtisadi inkişafı geriləmiş, qaçqın problemi meydana gəlmişdir

GUAM və Azərbaycan. GUAM ölkələri, Xəzər dənizinin təbii ehtiyatlarının Qərb şirkətləri ilə birgə işlənməsi və onu Bakı-Tibilisi-Ceyhan boru kəməri ilə dünya bazarına çatdırılması, Şərqi-Qərb (TRASEKA) nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin yaradılması, bu ölkələr arasında azad ticarət-iqtisadi münasibətlərinin formalaşdırılması, təhlükəsizlik sahəsində birgə layihələrin həyata keçirilməsi, sərhədlər və gömrük keçid məntəqəsinin təhlükəsizliyi və s. kimi məsələlərdə fikir ümumiliyi nümayiş etdirirlər. Bununla bərabər, GUAM ölkələri dondurulmuş münaqişələrin həllinə yönəldilmiş sülh təşəbbüslərini və prinsiplərini dəstəkləyirlər. Azərbaycan Respublikası GUAM təşkilatının yaradıcılarında biridir və buna görə də GUAM-ın layihələrində bilavasitə iştirak edir.

Ümumiyyətlə beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar “əhatə etdiyi ölkələr”, “istiqamətləndiyi işbirliyi-birləşmə təşkilatı” və “əsas fəaliyyət sahələri” baxımından təsnifləşdirilir. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları (və digər beynəlxalq iqtisadi təşkilatların maliyyə fəaliyyətlərindəki iş mexanizmi) “fond xarakterli” və ya “bank xarakterli” olaraq iki qrupa ayrılır. Qaynaqların üzvlər tərəfindən üzvlük haqqı şəklində təmin olunması halında “fond” xarakterli, qaynaqların üzvlər tərəfindən bir

dəfəlik məxsus olduğu sərmayə şəklində təmin olunması halına “bank” xarakterli bir təşkilat və ya fəaliyyətdən danışmaq mümkündür.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafına dəstək olan beynəlxalq maliyyə təşkilatları həm iqtisadi, həm də sosial sahələrdə layihələr həyata keçirməklə bank sektoru, yoxsulluğun aradan qaldırılması, yerli istehsalat, sahibkarlıq, təhsil, neft-qaz istehsalı və daşınması, ətraf mühitin qorunması, infrastrukturun yaxşılaşdırılması, orta və kiçik sahibkarlığın inkişafında böyük rol oynamışlar. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları yalnız yatırım deyil, həm də məsləhət xidməti layihələrində də iştirak edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, son yeddi il ərzində Azərbaycanda investisiyaların səviyyəsi 9 mlrd dollar, təşkil edir ki, bunun da 6 milyard dollarını xarici investisiya və 3 milyard dollarını yerli investisiya təşkil edir. Xarici investisiyalara əsasən enerji sektorunda cəmləşmişdir.

Daha çox özəl sektorun inkişafı məqsədi daşıyan Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı Azərbaycanda 9 yerli kommersiya bank ilə işləyir və bu günə qədər öz tərəfdaşlarına təqribən Sİ 80 milyonla təmin etmişdir, ümumiyyətlə, infrastrukturun inkişafı, nizamnamə kapitalının təşkili üçün Bank 15 illiyə kredit verir. Bank sektorunun inkişafında rolu olan təşkilatlardan biri də BMK-dir. Azərbaycan bu təşkilata 1995-ci ildən qoşularaq 2008-ci il dekabr ayına qədər öz fondundan təqribən \$289 milyon həcmində müxtəlif layihələr həyata keçirmiş və \$104 milyon həcmində digər maliyyə təşkilatları ilə birgə kreditlər ayırmışdır. Azərbaycanda BMK-in yatırımları əsasən neft və qaz, maliyyə, istehsalat və aqrobiznes sahələr yönəldilir.

Azərbaycanda Dünya Bankının məqsədi sosial xidmətləri yaxşılaşdırmaq, ətraf mühiti müdafiə etmək və uzunmüddətli iqtisadi inkişafın əsaslarını formalaşdırmaqda yardım etməkdir. Dünya Bankı əsasən layihələri maliyyələşdirir və ölkənin qarşısında duran çətinliklərlə bağlı məsləhətlər verir. Bankın dəstəklədiyi bütün inkişaf layihələri ölkənin ümumi inkişaf strateqiyasının ayrılmaz hissəsidir. Xüsusilə də neftdən yaranan gəlirlərin idarə olunması, iqtisadi inkişaf üçün əsasın genişləndirilməsi və

sosial xidmətlərin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş yardımlar Dünya Bankının əsas strateqiyasına daxildir. Azərbaycan 1992-ci ildə Dünya Bankına qoşulduğu zamandan başlayaraq Dünya Bankının yardımları 37 layihə üçün 1.057 milyon ABŞ dolları həcminə çatmışdır. Hazırda isə 18 layihə həyata keçirilməkdədir. Dünya Bankı proqramı əsasən Azərbaycan əhalisinin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Beynəlxalq Maliyyə Fondu üzv ölkələrini üç yolla maliyyə vasitəsilə təmin edir və bunların hamısının məqsədi üzv ölkələrə ehtiyat valyutaların ötürülməsidir. Həm standart, həm də güzəştli kreditlərin verilməsi zamanı maliyyələşmə əsasən BVF-nin vasitəsilə təmin olunur və bunun da kredit xətləri ilə oxşarlıqları var. BVF-in iri miqyaslı kredit verməsi üçün bu kredit xətlərinin istifadəsi iqtisadi sabitliyə və BVF-ə üzv ölkələr arasında razılaşdırılmış struktur dəyişiklikləri məqsədinə nail olunmasından sonra şərti xarakter daşıyır. Başqa üzvlərdən xarici valyutaların əldə olunması üçün istifadə oluna bilən Xüsusi Hesablaşmalar Hüququunu (XHH) üzv ölkələrə verməklə BVF həmçinin beynəlxalq ehtiyat aktivləri də yarada bilər. Standart kredit vermə əməliyyatları. Başqa beynəlxalq maliyyə institutlardan fərqli olaraq (Dünya Bankı və ya regional inkişaf bankları kimi), BVF üzv ölkələrinin valyutaları və onların xarici valyuta ehtiyatlarının bir hissəsi üçün saxlanılan yer rolunu oynayır.

Qeyd edilir ki, hər bir ölkənin Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB) üzvü ola bilməsi üçün əsas tələb olunan həmin ölkənin BVF üzvü olmasıdır. Buna görə də BVF-dən ayrılan ölkələr BYİB-dən də ayrılmaq məcburiyyətindədirlər. Bank əsasən başqa yollarla mövcud sahələrlə kredit əldə edə bilməyəcəyi qənaətinə gəldiyi ölkələrə kredit verir. Beynəlxalq sərmayə bazarlarından borc almaq imkanına sahib olan ölkələrə prinsip olaraq kredit verilmir. Bu məqsədə yönəlmiş olaraq maliyyələşdiriləcək layihə iqtisadi, ticarət, maliyyə, idarəedici və texniki yönəriylə daha ətraflı şəkildə təhlil edilir və kreditdən istifadə edəcək qurum da dərinlən araşdırılır. Əlaqədar ölkənin iqtisadi vəziyyəti, xarici ödəmələr balansındaki yeniliklər

və lazım olarsa siyasi vəziyyəti əsas araşdırma məqsədi olur.

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (AYİB) məsuliyyətlə sərmayə yatırdığına əmin olmaq üçün, AYİB öz əməliyyatlarının səmərəliliyini qiymətləndirmək, keçmiş təcrübədən öyrənmək və gələcək layihələrin inkişafını yaxşılaşdırmaq üçün davamlı olaraq araşdırmalar həyata keçirir. Belə ki, Qiymətləndirmə Departamenti (QD) Bankın əməliyyatlarının araşdırılmasında cavabdehlik daşıyaraq Bank layihə və siyasətlərini onların nə dərəcədə məqsədlərinə uyğun işlədiklərini və Bank mandatına nə dərəcədə uyğun olduğunu öyrənərək qiymətləndirir. QD həmçinin bankın əvvəlki təcrübəsindən nəticələr çıxararaq ona yeni layihələrin hazırlanmasının təkmilləşdirilməsinə kömək edir.

1.3. İqtisadi integrasiyanın formalaşmasının hüquqi və sosial-iqtisadi aspektləri

İqtisadi integrasiya birliklərinin ən bəsit hüquqi forması kimi “azad ticarət zona”ları hesab olunur. Azad ticarət zonalarına üzv olan ölkələr gömrük rüsumlarını, ticarət məhdudiyyətlərini aradan qaldırırlar.[4] Bu cür integrasiya birliklərinə Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası (NAFTA), Avropa Azad Ticarət Birliyi (AATB), Cənub-Şərqi Asiya (ASEAN) qruplaşması çərçivəsində həyata keçirilir.

İqtisadi integrasiya birliyinin ikinci əsas forması “Gömrük İttifaqı”ları hesab edilir. Bu integrasiya birliyinin azad ticarət zonasından əsas fərqi odur ki, burada ancaq məhdudiyyətlər və tariflər ləğv olunmur, həm də ittifaqa daxil olmayan ölkələrə münasibətdə vahid siyasət həyata keçirilir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının nizamnaməsinin 24-cü bəndinə əsasən gömrük ittifaqı gömrük ərazilərini birləşdirir və ya aradan qaldırır. Daxili gömrük xidmətləri ləğv olunur, onların vəzifəsi vahid gömrük xidmətinə verilir. Gömrük ittifaqlarında əmtəə axını forması dəyişir, idxal məhsullarına olan tələbat artır, istehsalın və istehlakın həcmində dəyişikliklər olur. Gömrük ittifaqı iqtisadi integrasiya nöqteyi-nəzərindən tamamlanmış birlik

formasıdır. Bu birliyə ancaq beynəlxalq ticarət kimi baxılsa da, daxili təzadları birlik daxilində həll edir.

İqtisadi integrasiya birliklərinin üçüncü forması “ümumi bazar”lardır. Ümumi bazarlarda vahid tarif dərəcələri və azad ticarət ilə bərabər kapitalın və işçi qüvvəsinin azad hərəkətinə şərait yaradılır. Bir sıra hüquqi və iqtisadi tənzimlənmələr vahid hala salınır. Bu birliyə üzv olan ölkələrin hüquqi tənzimlənmə mexanizmində olan oxşarlıqlar və eyniliklərin olması vahid idarəçilik orqanlarının formalaşdırılmasını zəruri edir. İstehsal amillərinin müstəqil şəkildə hərəkəti ümumi ehtiyatlardan verimli şəkildə istifadə edilməsinə əlverişli şərait formalaşdırır və istehsal prosesinin ixtisaslaşmasını intensivləşdirir.

Ölkələrarası integrasiya birliyinin daha inkişaf etmiş forması olan “İqtisadi və valyuta ittifaqı” digər integrasiya formalarının bütün yönləri ilə bərabər, ümumi iqtisadi və pul siyasəti aparmasını nəzərdə tutur. Burada əməkdaşlığın həyata keçirilməsi üçün idarəçilik institutlarının formalaşdırılmasına ehtiyac duyulur.

“Tam iqtisadi integrasiya” forması mərhələsində vahid coğrafi məkanın siyasi və iqtisadi məkana çevrilmə prosesi gedir. Bu birlik formasında ancaq müəyyən razılaşma deyil, həm də iqtisadi siyasətlərdə eynilik, hüquqi tənzimlənmə sistemlərində yaxınlaşmalar baş verir. Bu mərhələdə beynəlxalq siyasi və iqtisadi əlaqələrin yeni çoxmilli subyektı yaranır, vahid federativ (konfederativ) dövlət formalaşdırılmasına doğru hərəkət baş verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, reallıqda iqtisadi integrasiya prosesi heç də şəkildə inkişaf edə bilməz. Latın Amerikasında, Şimali Amerikada, Afrikada, Asiya-Sakit okean regionunda, Yaxın Şərqdə bir sıra integrasiya modellərinin mövcudluğu, təkrar istehsal mexanizminin fərqliliyi, ölkələrin diferensiallaşması göstərir ki, regional iqtisadi integrasiya eyni şəkildə baş vermir. Xarici iqtisadi əlaqələrin mövcud vəziyyəti, hər bir ölkənin siyasi maraqlar qeyd-şərtsiz integrasiya prosesinə təsir edir. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrində mikroiqtisadi səviyyədə integrasiyaya daha çox üstünlük verilir. Bu formada korporasiyalararası (mikroiqtisadi) integrasiyadan

ölkələrarası (makrosəviyyə) integrasiyaya keçid, ölkələrarası iqtisadi birliklərin formalaşdırılmasına zəmin yaratmışdır.

Təsərrüfat həyatının qlobal xarakter alması XX əsrin ikinci yarısında dünya təsərrüfatının inkişafının əsas inkişaf istiqamətinə çevrilmişdir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin bu və ya digər formada qruplaşdırılması onların təsir dairəsini genişləndirir. Bu da öz növbəsində dünya təsərrüfatı sisteminin daha beynəlmiləl miqyasda qloballaşmasına zəmin hazırlayır. Bu kimi dövlətlər dünyanın əsas integrasiya mərkəzinə çevrilirlər. Digər dövlətlər bu dövlətlərin ətrafında qruplaşmaqla “dünya təsərrüfatı əlaqələri okeanı”nda özünə məxsus “qitə” yaratmağa çalışırlar.

İqtisadi integrasiya prosesi də öz növbəsində bu prosesin iştirakçısı olan dövlətlər arasında kapitalın və istehsalın qloballaşmasının sürətlənməsinə əlverişli zəmin hazırlayır. Qeyd edilən bu proseslərin ardıcılığı aşağıdakı kimidir. Deməli, məhsuldar qüvvələrin inkişafı → beynəlxalq əmək bölgüsü → istehsalın və kapitalın beynəlmilləşməsi → iqtisadi integrasiya.

Təsərrüfatçılıq subyektlərinin və sahibkarlıq sferasında fəaliyyət göstərən bütün subyektlərin hərəkətləri hüquqi tənzimləməyə məruz qalır. Hüquq normaları xüsusi iqtisadiyyat sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət təsirinin nəticələrində əmələ gələn münasibətləri edir. Bu normalar xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi şərtlərini özündə daşıyır və onun iştirakçılarınə hüquq və öhdəliklərini tənzim edir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi ölkəmizdə son zamanlar bazar iqtisadiyyatının bərqərar olması ilə bağlı olaraq son on illiklər ərzində köklü dəyişikliklərə məruz qalmışdır.[5] Belə ki, keçmiş SSRİ-də tam dövlət inhisarı mövcud idi. Bu o demək idi ki, ancaq səlahiyyətli dövlət orqanlarının xarici bazarlara çıxmaq hüququ var idi. Bütün digər təsərrüfatçılıq subyektlərinin xarici bazara çıxışları yox idi və onlar ancaq vasitəçilərin köməyi ilə xarici iqtisadi fəaliyyət apara bilirdilər.

Xarici iqtisadi fəaliyyətə liberallaşma prosesinin başlanğıcını keçmiş SSRİ-nin Nazirlər Sovetinin 02.12.1988-ci il tarixli 1405 sayılı “Dövlət kooperativ və s. digər ictimai müəssisələrin birliklərin və təşkilatların xarici iqtisadi fəaliyyət sonrakı inkişafı haqqında” sərəncamı ilə qoyuldu. Bu sərəncam ilə yerli müəssisələrə dünya bazarlarına sərbəst çıxış hüququ verildi.

Daha sonra öz müstəqilliyini axıdılmış şəhid qanları hesabına əldə etmiş Azərbaycan Respublikası öz inkişafının yeni-müstəqil pilləsinə qədəm qoydu və sərbəst surətdə öz siyasi, iqtisadi, mədəni siyasətlərini həyata keçirməyə başladı.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Gömrük məəcəsi, Vergi məəcəsi, Mülki məəcə, Sahibkarlıq haqqında qanun, İnhisarçılıq haqqında qanun, sair qanunlar, müxtəlif xarici dövlətlərlə əməkdaşlıq haqqında müqavilələr, konsersiumlar, sazişlər və s. normativ və qeyri-normativ sənədlər. Müstəqilliyimizin və demokratiyanın qarantı olan Konstitusiyaya nəzər salaq: - 1995-ci ilin 12 noyabrında ümumxalq səsvermə yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan respublikasının Konstitusiyasının 4-cü maddəsində deyilir ki, Azərbaycan respublikasının da mülkiyyəti toxunulmazdır və dövlət tərəfindən qorunur.

Konstitusiyanın II bölməsinin 7-ci maddəsində yazılmışdır ki, Azərbaycan Respublikası hüquqi, demokratik, inhisar, dünyəvi respublikadır və dövlət hakimiyyəti daxili məsələlərdə yalnız hüquqla, xarici məsələlərdə isə yalnız Azərbaycanın tərəfdarçılığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəalarla məhdudlaşır.

Bu bənd ilə Azərbaycan Respublikası özünün XİF-ə olan münasibətini açıq surətdə bürüzə verir; yəni onları heç cür məhdudlaşdırılmış (qanuni olanlarını) inkişaf etdirilməsini dəstəkləyir.

Maddə 8-də isə deyilir: “Azərbaycan Respublikasının prezidenti onun daxili və xarici münasibətlərdə təmsil edir”. Yəni Azərbaycan Respublikasının prezidenti dövlətin bütün xarici fəaliyyətinin icrası zamanı dövlətin nümayəndələri ilə görüşür

keçirə, bu görüşlərdə müxtəlif qərarlar, sazişlər müqavilələr bağlaya və bu sənədlərin icrasına zəmanət verə bilər.

Maddə 11 -də yazılmışdır. “Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur.” bu o deməkdir ki, beynəlxalq münasibətlər zamanı beynəlxalq hüquq normaları respublikanın yerli hüquq normativ sənədlərindən üstün sayılır və mübahisələrin onlara istinad edilir.

Konstitusiyamız 12-ci maddəsinin 2-ci bəndində də bu müddəə bir daha təsdiq edilmişdir. “Bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir”. 15-ci maddənin 2-ci hissəsində “Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir”. Bu maddə ilə dövlətin iqtisadi inkişafı üçün hansı yolu əsas tutması həmin yolda yarana biləcək hər hansı bir maneələrin aradan qaldırılması üçün əlindən gələn bir vasitədən istifadə etməklə yanaşı azad sahibkarlığı məhdudlaşdırmır.

Maddə 24-də isə deyilir ki, məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyət hüququ ləğv edilə bilməz. Bu maddələr təkcə yerli hüquqi şəxslərə deyil, həmçinin xarici hüquqi və fiziki şəxslərə şamil edilir. Bu müddəalar daha açıq şəkildə 59-cu maddədə özünü büruzə verir. “Hər kəs qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından istifadə edərək təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə bağlı məşğul ola bilər” bu maddənin şərhə ehtiyacı yoxdur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında respublikanın vətəndaşı olan şəxslərlə yanaşı əcnəbilər haqqında da qeyd olunmuşdur (maddə 69). Xarici ölkə vətəndaşları və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən qanunda və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə başqa hal nəzərdə tutulmadığı hallarda onlar da respublika vətəndaşları kimi bizimlə

eyni hüquqlardan istifadə edirlər və bizim icra etməli olduğumuz bütün vəzifələrə əməl etməlidirlər.

Yuxarıda qeyd olunan müddəalardan başqa Konstitusiyanın başqa müddəalarında da ölkə vətəndaşlarının və əcnəbilərin sərbəst olaraq qanunla qadağan edilməmiş iqtisadi fəaliyyətlə (o cümlədən xarici) məşğul olmaq və bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi məqsədi ilə istənilən qanuni əlaqələr (o cümlədən xarici) formalaşdırmaq və s. hüquqları təsbit edilir.

Konstitusiyadan başqa digər əhəmiyyətli hüquqi-normativ sənəd kimi 10 iyun 1997-ci ildə də qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası “Gömrük məəcəlləsi”dir. Belə ki, yerli və xarici sahibkarlıq gömrük sərhədlərindən hər hansı mal və əmtəəni keçirərkən məhz bu normativ sənədin qaydalarına əməl etməlidirlər. Gömrük məəcəlləsi ölkəmizin vətəndaşları və xarici vətəndaşlar üçün gömrük sərhədindən mal-əmtəələrin keçirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin icra edilməsi və s. fəaliyyət növlərinin tənzimlənməsinin tam nəzarətdə saxlayır və tənzim edir.

Bütün bu qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan respublikasının beynəlxalq iqtisadi, sosial mədəni və s. əlaqələri çox genişdir. Bu əlaqələrin tənzimlənməsi üçün isə hüquqi baza olduqca genişdir.

Hətta dövlət xarici şirkətlərə bəzi güzəştlərin edilməsi haqqında bir sıra sənədlər və ikitərəfli müqavilələr də imzalanmışdır ki, bu sənədlərin vasitəsilə ölkəmizdə xarici əməkdaşlıq münasibətləri stimullaşdırılır.

II FƏSİL. DÜNYA TƏSƏRRÜFATI SISTEMINƏ INTEQRASIYA ŞƏRAITINDƏ XARICI-IQTISADI FƏALİYYƏTİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Xarici-iqtisadi fəaliyyətdə mövcud problemlərin təhlili

Aydındır ki, Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri müstəqillikdən sonra geniş aktualıq qazanmışdır. Bu aspektdən xarici iqtisadi əlaqələrin əsas forması olan xarici ticarət əlaqələrinin modern vəziyyəti araşdırılarkən baza ili kimi 1991-ci il götürülüb. Bu onunla əlaqələndirilir ki, məhz həmin ildə Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazanmışdır. Yəni azad ölkə kimi dövlətin xarici ticarət əlaqələrinin hansı baza keyfiyyətlərinə malik olduğunu aydınlaşdırmaq üçün həmin ilin nəticələrinə baxmağı məqsəduyğun hesab etmişik.

Aparılan araşdırmalardan görünür ki, dövlət müstəqilliyinin ilk vaxtlarında ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi 4,0 milyard ABŞ dolları ölçüsündə ixrac 2,1 mlrd. ABŞ dolları, idxal isə 1,9 ABŞ dolları səviyyəsində müəyyən edilmişdir. Bununla da həmin ildə xarici ticarət dövriyyəsi üzrə pozitiv saldo 240 mln. ABŞ dolları dərəcəsində olmuşdur. Bununla birlikdə bildirmək lazımdır ki, müstəqilliyin ilk illərində yəni 1992, 1993-cü illər ölkənin xarici iqtisadi əlaqələri müsbət saldoya bərabər olmuşdur. Digər illər isə yəni 2000-ci ilə qədər Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri neqativ saldo olmuşdur. Son 2003-ci il istisna olmaqla qalın bu dövr ərzində ölkəmizin xarici iqtisadi münasibətlərində mənfi saldo qeydə alınmamışdır. Ölçüsünə görə müsbət saldo 2008-ci ildə 40 mlrd. ABŞ dollarından artıq olmuşdur. Son 2011-ci il və 2012-ci ildə isə 24 mlrd. ABŞ dolları ölçüsündən artıq müsbət saldo olmuşdur.

Qeyd edilənlərlə əlaqədar olaraq aşağıdakı cədvəldə xarici ticarət əlaqələrinin ümumi göstəriciləri 1991-2015-ci illər üzrə göstərilmişdir.

Cədvəldən gördüyümüz kimi, baza ili kimi götürdüyümüz 1991-ci ildə xarici ticarət münasibətlərinin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, eyni ildə

respublikadan ixrac edilən məhsullar idxal edilən məhsullardan çox olmuş, eləcə də ticarət əlaqələrinin mühüm bir hissəsi - 87%-i keçmiş müttəfiq dövlətlərin payına düşmüşdür. Lakin növbəti təhlil ili kimi götürdüyümüz 1995-ci ildə isə artıq xarici ticarət əlaqələrinin geosiyasi quruluşu nəzərə cəpacaq şəkildə dəyişmiş və bu münasibətlərdə uzaq xarici dövlətlərin payı xeyli artaraq 63,3%-ə çatmışdır. Eyni zamanda xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 1991-ci illə müqayisədə 1995-ci ildə təxminən 3,3 dəfə, həmçinin idxal 2,8 və ixrac 3,8 dəfə azalmışdır. Xarici ticarət dövriyyəsinin saldosu isə neqativ olmuşdur. Yəni 1991-ci ildən 1995-ci ilə qədərki dövrdə ölkədəki iqtisadi xaos və bunun da nəticəsində iqtisadi gücün əsaslı şəkildə azalması ilə dövlətin ixrac imkanları da məhdudlaşmış və ixracın dərəcəsi aşağı olmuşdur.

Cədvəl 2.1.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin ümumi göstəriciləri (min ABŞ dolları ilə)

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə				Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, faizlə		
	ticarət dövriyyəsi	idxal		ticarət dövriyyəsi	idxal		ticarət dövriyyəsi
1994	4 002,2	1 881,2	1994	4 002,2	1 881,2	1994	4 002,2
1995	2 423,8	939,8	1995	2 423,8	939,8	1995	2 423,8
1996	1 353,5	628,8	1996	1 353,5	628,8	1996	1 353,5
1997	1 430,6	777,9	1997	1 430,6	777,9	1997	1 430,6
1998	1 304,9	667,7	1998	1 304,9	667,7	1998	1 304,9
1999	1 591,9	960,6	1999	1 591,9	960,6	1999	1 591,9
2000	1 575,7	794,4	2000	1 575,7	794,4	2000	1 575,7
2001	1 682,6	1 076,5	2001	1 682,6	1 076,5	2001	1 682,6
2002	1 965,1	1 035,9	2002	1 965,1	1 035,9	2002	1 965,1
2003	2 917,3	1 172,1	2003	2 917,3	1 172,1	2003	2 917,3
2004	3 745,3	1 431,1	2004	3 745,3	1 431,1	2004	3 745,3
2005	3 832,9	1 665,5	2005	3 832,9	1 665,5	2005	3 832,9

2006	5 216,6	2 626,2	2006	5 216,6	2 626,2	2006	5 216,6
2007	7 131,4	3 515,9	2007	7 131,4	3 515,9	2007	7 131,4
2008	8 558,4	4 211,2	2008	8 558,4	4 211,2	2008	8 558,4
2009	11 638,9	5 266,7	2009	11 638,9	5 266,7	2009	11 638,9
2010	11 771,7	5 713,5	2010	11 771,7	5 713,5	2010	11 771,7
2011	54 926,0	7 170,0	2011	54 926,0	7 170,0	2011	54 926,0
2012	20 824,5	6 123,1	2012	20 824,5	6 123,1	2012	20 824,5
2013	33 160,7	6 600,6	2013	33 160,7	6 600,6	2013	33 160,7
2014`	27 960,8	6 600,6	2014`	27 960,8	6 600,6	2014`	27 960,8
2015	44 161,7	9 756,0	2015	44 161,7	9 756,0	2015	44 161,7
2016	43 813,2	9 652,9	2016	43 813,2	9 652,9	2016	43 813,2

Lakin gördüyümüz kimi son 3 ildə - 2011-2014-ci illər dövründə xarici ticarət dövriyyəsi həm idxalın həm də ixracın inkişafı hesabına artmışdır. Xüsusilə ixracda baş verən inkişafın idxalın artımını üstələməsi nəticəsində ticarət saldosu pozitiv olmuşdur. Bu zaman ərzində də xarici ticarət dövriyyəsində, xüsusilə ixracda uzaq xarici dövlətlərin payı böyük olmuşdur. Buna baxmayaraq, 2003-cü ildə MDB dövlətləri ilə olan ticarət əlaqələrində müəyyən artımın olması da nəzərə çarpır.

Respublikanın xarici ticarət əlaqələrinin müasir xüsusiyyətlərini və bu sektorda mövcud olan qanunauyğunluqları əsaslı şəkildə öyrənmək üçün, bu əlaqələri milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə və eləcə də xarici ticarətdə iştirak edən malların funksional təyinatına görə qruplaşdırmaqla araşdırmaq vacibdir. Başqa sözlə xarici ticarət əlaqələrini keyfiyyət nöqteyi nəzərindən də təhlil etmək lazımdır. Bu məqsədlə aşağıdakı cədvəllərə baxaq.

Cədvəl 2.2 Azərbaycan Respublikasının ixrın strukturu (min ABŞ dolları ilə)

Malların adı	2011	2012	2013	2014	2015
	Məbləği, min ABŞ dolları	Məbləği, min ABŞ dolları	Məbləği, min ABŞ dolları	Məbləği, min ABŞ dolları	Xüsusi cəkisi faizlə
Təzə tərəvəz, ton	27 749,9	25 657,1	48 420,9	35 620,2	0,15
Təzə meyvə, ton	142 032,5	112 272,6	152 561,2	207 735,3	0,87
Çay, ton	26 947,3	32 987,4	32 284,2	37 431,1	0,16
Xam neft, min ton	11 989 737,7	18489 553,8	22 911 044,6	20232 597,8	84,6
Mühərrik benzini, min ton	130 393,4	133 808,6	90 980,7	59 358,7	0,24
Ağ neft, min ton	599 247,0	105 735,5	192 362,0	245 216,7	1,02
Qazoyl, min ton	705 963,0	944 129,8	1 146 443,4	951 540,4	3,9
Təbii qaz, mlyn. kub metr	125 321,9	288 545,4	574 551,6	648 717,2	2,7
Təbii qaz, ARDNŞ və ABƏŞ-in hesabatlarına əsasən, mlyn. kub metr	-	1 016 179,1	1 314 553,0	1 610 550,9	6,7

Cədvəl 2.2.-dən göründüyü kimi ixracın strukturunda vacib yeri neft və tef məhsulları tutur. 2015-ci ilin məlumatlarına əsasən ixracın 85% xam neft təşkil edir. Müqayisə üçün bildirmək lazımdır ki, 1991-ci ildə Azərbaycanın ixracında kənd təsərrüfatı və onun emalı sənayesinin malları mühüm xüsusi çəkiyə malik (45,8%) olmuş, eyni ildə yanacaq-energetika sənayesinin ixracdakı hissəsi isə cəmi 12,7% olmuşdur. Lakin 1995-ci ilə qədər bu sektorda mühüm dəyişiklik baş vermiş, kənd təsərrüfatı və onun emalı sənayesinin malları da daxil olmaqla 1991-ci ildə ixracda az-çox rol oynayan bütün başqa sahələrin – metallurgiya, neft-kimya və kimya, maşınqayırma və yüngül sənaye sahələrinin ixracı 1995-ci ildə nəzərə çarpacaq dərəcədə şəkildə aşağı olmuş, beləliklə də yanacaq-energetika sənayesinin malları ixracın yarıdan çoxunu təşkil etmişdir. Əslində 1991-ci illə müqayisədə 1995-ci ildə yanacaq-energetika sənayesinin malların ixracı əsaslı şəkildə cəmi 4,5% artmışdır. Lakin bu zaman ərzində digər sahələrin ixracdakı rolu kəskin şəkildə azalmışdır. Bu azalma kənd təsərrüfatı və onun emalı sənayesinin malları üzrə 6,5 dəfə, yüngül sənaye malları üzrə 10,3 dəfə, maşınqayırma sənayesi malları üzrə 4,4 dəfə, kimya

sənayesi malları üzrə 5,4 dəfə, metallurgiya sənayesi malları üzrə isə 6,4 dəfə olmuşdur. Kənd təsərrüfatı malları ilə yüngül sənaye məhsullarının ixracının həcmi 1995-ci illə müqayisədə 2000-ci ildə də mühüm şəkildə azalmış və bu azalma 2001-ci ildə də davam etmişdir. Bu dövr ərzində yanacaq-energetika sənayesi məhsullarının ixracındakı artım hər il mütəmadi olaraq davam etmiş və 2010-cu ildə 1995-ci illə müqayisədə 6,8 dəfə artaraq ümumi ixracın 88,9%-i ni təşkil etmişdir. Digər sahələrin malların ixracında isə bu zaman ərzində nəzərə cərpacaq bir dəyişiklik olmamışdır. Beləliklə , 2000-2012-ci illərdə ixracın həcmindəki inkişaf yanacaq energetika sənayesinin hesabına olmuşdur. Daha doğrusu, cədvəl 1.3-ə baxsaq görərik ki, son illər ərzində ixracda olan irəliləyiş birmənalı şəkildə neft və neft məhsullarının hesabına təmin edilmişdir. Bundan başqa, 2000-2012-ci illər dövründə ixracın 90%-dən çoxu neft və neft məhsulları da daxil olmaqla cəmi altı məhsul qrupundan təşkil olunmuşdur.

İdxalın özəyinin iqtisadiyyatın sahələri üzrə təhlili göstərir ki, 1991-ci ildə ixracda olduğu kimi idxalda da nisbətən mühüm hissəsi kənd təsərrüfatı və onun emalı sənayesinin məhsullarına aiddir . Eyni zamanda eyni ilin idxalında daha sonra metallurgiya sənayesi malları, eləcə də maşınqayırma, kimya və yüngül sənaye sahələri nisbətən mühüm xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. Lakin cədvəldən göründüyü kimi 1995-ci ildə idxal edilən kənd təsərrüfatı və onun emalı sənayesi məhsulları 1991-ci illə müqayisədə 6,5 dəfə, yüngül sənaye məhsulları 17,8 dəfə, metallurgiya və metal emalı məhsulları 8,7 dəfə, kimya sənayesi məhsulları 3,2 dəfə, maşınqayırma sənayesi məhsulları 1,6 dəfə genişlənmişdir. Sözsüz ki, bu zaman kəsiyində idxalın həcmının geriləməsinin əsas səbəbi keçmiş SSRİ-nin vahid xalq təsərrüfatı kompleksi əhatəsində yaradılmış istehsal-kooperasiya və ticarət münasibətlərin pozulması və digər dövlətlərlə xarici iqtisadi, həmçinin də ticarət-iqtisadi əlaqələrinin hələ ilkin yaranma dövründə olması idi. Məsələn, məlumdur ki, 1991-ci ilə qədər metallurgiya, kimya və maşınqayırma sənayesinin malları həm hazır məhsullar kimi, həm də uzun illər ərzində əmələ gəlmiş istehsal-kooperasiya əlaqələri əsasında istehsal məqsədləri

üçün idxal olunurdu. Bu münasibətlərin pozulması səbəbindən, həmçinin həmin istehsal sahələrinin Azərbaycanda olduğu kimi digər keçmiş müttəfiq dövlətlərdə də xaosla uğraması səbəbindən, müvafiq malların gətirilməsi, qeyd etdiyimiz kimi, əsaslı şəkildə geriləmişdir. Qeyd edək ki, 1991-ci ildə idxalda elə də mühüm çəkiyə malik olmayan ağac emalları malları və tikinti materiallarının da həcmi 1995-ci ildə müvafiq olaraq 2,4 dəfə və 12% azalmışdır.

Lakin cədvəldən də göründüyü kimi, Azərbaycan azad dövlət kimi digər dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri aktiv şəkildə artırdığına görə, digər yöndən isə müvafiq sənaye sektorlarının istehsalında mühüm bir irəliləyiş olmadığına görə, artıq 1995-ci ildən sonra idxalın həcmi hər il artmışdır. Bu artım kənd təsərrüfatı və onun emalı sənayesinin malları çıxmaqla bütün digər sahələri, xüsusilə maşınqayırma sənayesini əhatə etmişdir. Belə ki, 2010-cu ildə bu sənaye sahəsinin məhsullarının idxalının ölçüsü hətta 1991-ci ilin səviyyəsini də keçmişdir. Bu göstərici eyni zamanda ağac emalı mallarına və tikinti materiallarına da aiddir. Bildirək ki, idxalın çoxalmasının bir səbəbi kimi müvafiq istehsal sahələrinin artımının zəif olmasını göstərmişdiksə də, bu aspekt üzrə maşınqayırma sənayesinin malları olan maşın və avadınlıqların, eləcə də tikinti materiallarının idxalının artmasını müsbət hal kimi qiymətləndirmək lazımdır. Çünki bu məhsulların idxalı müvafiq istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsinə səbəb olmaqla, gətirilən bir neçə məhsulların gələcəkdə yerli istehsalla əvəz olunmasına səbəb olacaqdır. Xarici iqtisadi əlaqələr artdıqca bir sıra məhsulların idxalının genişlənməsinin səbəblərindən biri kimi milli istehsal sferalarının inkişaf etməməsinin səbəb olması düşüncəsinə nümunə kimi kənd təsərrüfatı və onun emalı sənayesinin malların idxalının 1995-ci illə müqayisədə 2000-ci ildə neqativ olmasını göstərə bilərik. Belə ki, aydındır ki, 1996-cı ildən başlayaraq respublikanın aqrar sektorunda artım baş vermiş, bununla da kənd təsərrüfatı mallarına olan istəklərin daxili istehsal hesabına ödənilməsi dərəcəsi yüksəlmişdir ki, bu da müvafiq mallar üzrə idxalın geriləməsinə səbəb olmuşdur. Lakin burada bir nüansı da bildirmək lazımdır ki, bizim apardığımız araşdırmalara əsasən gəlirlər səviyyəsi düşük

olduğundan əhalinin ərzaq mallarına olan tələbatı müvafiq fizioloji qaydalara uyğun ödənmir. Yəni kənd təsərrüfatı və onun emalı sənayesinin malların idxalının az olması yalnız daxili istehsalın inkişafına görə deyil, həm də əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin düşüklü olmasına görədir. Bu həmçinin yüngül sənaye malları istehsalına da aiddir. Belə ki, bu sənaye sahəsi üzrə daxili istehsalın ölçüsünün çox az olmasına baxmayaraq, onun idxalının da həcmi çox cüzdür.

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin keyfiyyət nöqtəyi-nəzərləri üzrə təhlilini xarici ticarətdə iştirak edən malları funksional təyinatına görə qruplaşdırmaqla və həm də xarici ticarət şərti indeksini hesablamaqla da yerinə yetirməyi məqsəduyğun hesab etmişik. İlk növbədə ixrac və idxalın strukturunu funksional təyinatına görə qruplaşdıraraq. Məlumdur ki, dövlət müstəqilliyimizi yenidən əldə etdiyimiz dövrdə - 1991-ci ildə respublikanın həm idxalında və həm də ixracında istehlak malları istehsal-texniki təyinatlı mallardan üstün olmuşdur. Bu vəziyyət 1995-ci ildə daha yüksək formada – ixrac edilən və idxal edilən istehlak mallarının daha da çoxalması ilə müşahidə olunmuşdur. Başqa tərəfdən isə istər 1991-ci ildə və istərsə də 1995-ci ildə ixrac edilən texniki təyinatlı məhsulların çox hissəsi xammal və yarımfabrikatlardan, az bir hissəsi isə avadanlıq və maşınlardan ibarət olmuşdur. Qeyd etməliyik ki, bu vəziyyət 1991-ci ilin idxalına da aiddir. Amma bundan fərqli olaraq 1995-ci ildə idxal olunan istehsal-texniki təyinatlı məhsullar qrupunda mexanizm və maşınlar üstünlük təşkil etməyib. Ümumilikdə, 1995-ci ildən ixracda xammalın və idxalda isə maşın və avadanlıqların payının artması hesabına xarici ticarətin strukturunda istehsal-texniki təyinatlı mallar çoxluq təşkil etmişdir. Yəni bugünkü dövrdə dövlətin ixracının əsasən xammaldan ibarət olması kimi bir neqativ hal müşahidə edilir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, idxalda maşın və avadanlıqların, ümumiyyətlə istehsal-texniki təyinatlı malların xüsusi çəkisinin yuxarı olmasını isə müsbət vəziyyət kimi qiymətləndirməliyik.

Aydındır ki, Azərbaycanın beynəlxalq bazarda mövqelərinin zəifliyinin əsas səbəbi daxili istehsalın rəqabətqabiliyyətinin aşağı səviyyədə olmasıdır. Lakin bununla

belə, ixracın yaxşılaşdırılması üzrə məqsədyönlü siyasətin həyata keçirilmədiyini də nəzərdən qaçırmamalıyıq.

Burada əsas məqama xüsusilə diqqət yetirməliyik. Birinci növbədə, xarici iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində öz əksini tapan iqtisadiyyatımızdakı struktur problemlərinin həlli istiqamətində tədbirlər görülmədiyi bir vaxtda bu cür siyasətin reallaşması vəziyyətin daha da çətinləşməsinə gətirib çıxara bilər. Yəni ki, bu, yanacaq-xammal kompleksinin istehsal ehtiyatlarını və xarici yatırımçıları özünə cəlb etməklə istehsal gücünün deqradasiyasına, xarici iqtisadi partniyorluğun “müstəmləkə” strukturunun möhkəmlənməsinə gətirib çıxara bilər.

Biz heç də qeyd etdiklərimizlə yanacaq-xammal ixracının vacibliyini (ən azı indiki mərhələdə) kiçiltmək istəmirik. Sadəcə onu bildirmək istəyirik ki, bu cür ixracın iqtisadi artıma stimullaşdırıcı təsiri əldə edilən qazancın artım gücü yüksək olan sahələrin rifahlaşmasına və qabaqcıl texnologiyalı yeni istehsalların yaradılmasına yönəldilməsi şərti çərçivəsində baş tuta bilər. Başqa sözlə desək, yalnız xarici iqtisadi tənzimləmə tədbirləri vasitəsilə dünya təsərrüfatına inteqrasiyanın struktur məsələlərinin həll edilməsi imkansızdır. Həmin rolun icrası sahə-struktur prioritetlərinin reallaşdırılmasını məqsəd qoyan sənaye siyasətinə əsaslanmalıdır. Yəni dövlətimizin qarşısında duran vəzifə nəolursa-olsun beynəlxalq iqtisadi partniyorluğu genişləndirmək deyil, mövcud qüvvəmizə uyğun olaraq dinamik müqayisəli üstünlüklərə əsaslanaraq, qlobal iqtisadiyyata üzvi şəkildə qovuşmaq olmalıdır.

Bir sözlə, müasir zamanda xarici iqtisadi əlaqələrin böyüməsi və inkişaf etdirilməsi məsələsi ölkə iqtisadiyyatının əsaslarının yenidən yaradılmasının həyata keçirilməsi ilə qarşılıqlı şəkildə həllini tapmalıdır. Həmçinin bu zaman struktur siyasəti daha ön mövqeyə çıxarılmalıdır.

Tamamilə aydındır ki, qısa və ortamüddətli zaman kəsiyində iqtisadi siyasətə bu cür yanaşma xarici iqtisadi fəaliyyətin idarə edilməsinə proteksionizm əsaslarının daxil edilməsini zərurətə çevirmiş olur. O zaman iqtisadiyyatın sistem transformasiyasının sona çatdırılmasını da diqqətdən kənarda qoymaq olmaz. Məhz bu vəzifənin

həyata keçirilməsi əsl bazar və məhsuldar rəqabət mühitinin formalaşmasını təmin edə bilər ki, bu da öz növbəsində düşünülmüş himayəçilik tədbirlərinə əsaslanan xarici iqtisadi siyasətin təsirini çoxalmış olur. Əks təqdirdə daxili bazarın himayəsi ancaq səmərəsiz istehsal mühitinin müdafiəsinə, ölkənin istehsal bazasının geriləməsinə və yenə də xarici bazarlardan asılılığın artmasına yol açar bilər. Çünki struktur əsasları doğru müəyyənləşdirilmədiyinə görə inkişaf elementləri az olan sahələrə proteksionizm tədbirləri daxilində maliyyə və digər dəstəklərin edilməsi hər hansı bir effekt verməz və əksinə ağır nəticələrə yol açar bilər.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bazar qüvvələrinin təsiri altında yerinə yetirilən yalnız struktur yenidənqurulması hazırkı dövrdə məqsəd kimi müəyyən edilməməlidir. Bu proses sənayecə irəliləmiş bütün dövlətlərdə daimi xarakter daşıyır və müasir zamanda iqtisadi inkişafının zəruri minimum şərti kimi çıxış edir. Mövcud vəziyyəti nəzərə alsaq, əsas diqqət fikrimizcə, dünya iqtisadiyyatına struktur adaptasiyası rolunu üzərində cəmləşdirilməlidir. Məqsəd ayrı-ayrı rəqabətqabiliyyətli istehsalların yaradılması deyil, canlı, bütöv milli təsərrüfat əsasının formalaşdırılması olmalıdır. Dövlət tənzimlənməsi ölçüsünün azaldılması və xarici iqtisadi münasibətlərin daha da liberallaşdırılması yalnız bu problem həllini tapdıqdan sonra gündəliyə çıxarıla bilər.

Bu baxımdan Asiyanın Yeni Sənaye Ölkələrinin təcrübəsinə nəzər yetirmək maraqlı olardı. Yəni ki, bu dövlətlərin dünya təsərrüfatına integrasiyası idxalın liberallaşdırılması yolu ilə deyil, ixracın yaxşılaşdırılmasından başlanmışdı. İxracatçılar daimi mövcud vəziyyətə uyğunlaşdırılan bir çox güzəştlərdən istifadə edirdilər. Perspektivdə ixrac istehsalının tərəqqisini təmin edəcək istehlak olunan idxal məhsulları üçün güzəştli rejim tətbiq olunur, yeridilən siyasət aspektindən səmərəsiz hesab olunan idxal isə məhdudlaşdırılır və hətta bilavastie qadağan olunurdu. Bu ölkədə yerli ixrac potensialının əsasını təşkil edən təsərrüfatının qabaqcıl sahələrinə aid bir sıra şirkət ilk mərhələdə, hətta dövlət yatırımları hesabına qurulur və sonradan tədricən özəlləşdirilirdi.

Ümumiyyətlə, bu dövlətlərin iqtisadi inkişaf strategiyalarına xas olan ümumi cəhət məhz tərəqqi səviyyəsinin artmasına mütənasib şəkildə, tədricən ixrac gücünün inkişafı və ixracın stimullaşdırılması siyasətindən idxalın liberallaşdırılmasına keçid olmuşdur. Bundan başqa isə, birinci bölmədə əsaslı məlumatlar sayəsində ölkənin təbii-iqtisadi gücünün qiymətləndirilməsini apararkən gördük ki, Azərbaycanın bir-sıra təbii resursları və həmçinin sənaye sahələrinin güc istehsal potensialları, dövlətin daxili bazarının istehlak imkanları müqabilində kifayət qədər genişdir. Elə bu da dövlətin xarici iqtisadi siyasətinin ilk növbədə ixrac yönümlü olmasını şərtləndirən ümumi əsas kimi çıxış edir.

Bu cür struktur adaptasiyasının reallaşması ilk növbədə, yerli istehsal gücünün və dünya bazarındakı meyllərin araşdırılmasını və bu əsasda dünya iqtisadiyyatındakı mövqelərimizin və perspektiv sahələrin üzə çıxarılmasını vacib edir. Başqa sözlə, birinci növbədə ölkə təsərrüfatının beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduğu mövcud və potensial müqayisəli üstünlüklər aşkarlanmalıdır. Yalnız, bundan sonra, tənzimləmə mexanizminin bütün resurslarından istifadə etməklə həmin sahələrin tərəqqisi üçün mühit yaradılmalı, eyni zamanda, inkişaf elementləri olmayan bəzi istehsalların ləğv edilməsi proqramları hazırlanmalıdır.

İdxal siyasətinin aşkar edilməsi zamanı konkret məhsulların nəinki istehsalındakı mövcud vəziyyəti qeydə alınmalı, həmçinin həmin məhsulların yerli iqtisadiyyatın əsasındakı yeri və beynəlxalq əmək bölgüsü baxımından perspektivləri də nəzərə alınmalıdır.

Ayrı-ayrı məhsillərə münasibətdə himayəçilik rejim konkret məqsəd daşmalı və bu məqsəd əldə edildikcə yumşaldılmalıdır. İnvestisiya resurslarımızın azlığı müvafiq siyasətin, bir qayda olaraq, inkişafın təkanverici qüvvəsi olan ixracın “lokomotivləri” olan sahələrə və istehsallara istiqamətlənməsini tələb edir. Bu, qabaqcıl istiqamətlər isə dövlət orqanları ilə sahibkarlıq qurumlarının sıx əməkdaşlığı nəticəsində üzə çıxarılmalıdır.

Digər sözlə, yerli iqtisadiyyatın inkişafı üçün vasitə olan xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı məsələlərinə ölkə iqtisadiyyatının kompleks tərəqqi strategiyasının tərkib hissəsi kimi yanaşılmalıdır. Yeri gəlmişkən bu aspektə xüsusi vurğulanmalı olan bir nüans da ondan ibarətdir ki, müasir zamanda Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi münasibətlər sahəsində həyata keçirilən siyasətin özü əsaslı şəkildə deyil. Belə ki, əvvəlki paraqraflarından gördüyümüz kimi, xarici iqtisadi əlaqələrin müxtəlif formaları olan əmtəə və məhsullar üzrə aparılan xarici ticarət, xidmətlər üzrə xarici əlaqələr, xarici yatırımlar, birgə sahibkarlıq, elmi-texniki partniyorluq, işçi qüvvəsinin miqrasiyası, beynəlxalq və regional qruplarla əməkdaşlıq və s. üzrə aparılan araşdırmalar nəticəsində belə bir təsəvvür yaranır ki, bu istiqamətlərin hamısı üzrə xarici əlaqələr bir-birindən ayrı sərbəst sahələr kimi çıxış edir. Belə vəziyyət özünü əsasən onda göstərir ki, hal-hazırda xarici iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi prosesi demək olar ki, yalnız idxal-ixrac əməliyyatlarını və xarici yatırım qoyuluşlarını əhatə edir. Bununla belə, hətta bu iki istiqamət üzrə də aparılan siyasət bir-biri ilə tam şəkildə vəhdət təşkil etmir.

2.2 Azərbaycan Respublikasının dünya təsərrüfatına inteqrasiyasının institusional-təşkilati mexanizmlərinin formalaşdırılması

Dövlətin xarici iqtisadi siyasəti dövlət və beynəlxalq institusional-təşkilati mexanizmlər tənzimləyir. Azərbaycanın sözü gedən təşkilati-idarəetmə strukturu, xarici siyasəti nizamlayan “Respublikanın iqtisadi və ictimai-siyasi həyatının stabiləşdirilməsi əlavə tədbirlərinə dair” qanun layihəsi və Konstitusiyası əsasında formalaşdırılmışdır. Xarici iqtisadi fəaliyyət subyektlərinə istehsalçı müəssisələr, nazirliklərin və müvafiq orqanların xarici iqtisadi ticarət strukturları, Azərbaycan ərazisindəki beynəlxalq təşkilatların nümayəndəlikləri, birgə müəssisələr, konsorsiumlar, idxal-ixrac əməliyyatlarını reallaşdıran marketinq şirkətləri və həmçinin, sığorta, nəqliyyat və s. sahələr üzrə fəaliyyət göstərən sahələr daxildir. İKT

Parlament Assambleyasının və Qaradəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Şurası Parlament Assambleyasının tamhüquqlu üzvüdür. Qeyd olunan beynəlxalq strukturlarla yazışmaları MM Aparatının Beynəlxalq Əlaqələr üzrə Şöbəsi realaşdırır. Şöbənin səlahiyyətlərinə bunlar daxildir:

Avropa Şurası sessiyalarında qəbul edilməsi planlaşdırılan qətnamə, hesabat və tövsiyələrin layihələrinin əldə olunması və deputatların onlarla tanış olmasını təmin etmə, digər ölkələrdən Azərbaycana gələn müxtəlif siyasi dairələrlə, partiya qrupları, hökumət nümayəndə heyətləri, Prezidentlər, Parlament Sədrələri, Baş Nazirlər, səfirlər və səfirlik nümayəndələri, beynəlxalq strukturların rəhbərləri, iri Transmilli Şirkətlər, dünyanın regional və ixtisaslaşmış şirkətləri, Elmi-İstehsalat Birlikləri və digər ictimai təşkilatlarla görüşlərin təşkil olunması.

MM-də beynəlxalq münasibətlər və parlamentlərarası əlaqələr üzrə daimi komissiyalar da fəaliyyət göstərir. MM Aparatının Beynəlxalq Əlaqələr üzrə Şöbəsinin işi məhz bu komissiyaların fəaliyyətini asanlaşdırmağa yönəlmişdir. MM-də həmçinin, xarici dövlətlərin parlamentləri ilə əməkdaşlığa dair 60 işçi qrup fəaliyyət göstərir.

Xarici siyasətdə tənzimləyici və idarəedici funksiyaları ümumi istiqamətdəndirən orqan sayılan Prezident yanında Nazirlər Kabineti Aparatı yerinə yetirir. Müstəqilliyin ilk illərində normativ bazanın yaradılması və fəaliyyət sahələrinin koordinasiyası üçün onun daimi orqanı rolunda Valyuta-İqtisadi Komissiyası və xarici kreditlər üzrə Milli Agentlik rol oynayırdı. Onlar iri həcmli xarici kreditlər üzrə dövlət qarantı və valyuta vəsaitlərinin xərclənməsi ilə bağlı məsələləri istiqamətində fəaliyyət göstərirdilər. Daha sonra bu institusional qurumlar digər nazirliklərin, xüsusilə İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin tərkibinə verildi. Nazirlər Kabinetinin xarici siyasətdə beynəlxalq konvensiyalara qoşulma məsələlərinin həlli ilə bağlı yekun qərar qəbul etmə, çoxtərəfli, ikitərəfli və üçtərəfli razılaşmaların və müqavilələrin imzalanması səlahiyyətlərinə malikdirlər. Nazirlər Kabinetinin Xarici İqtisadi Əlaqələr üzrə Şöbəsi ümumi xarici iqtisadi siyasət strategiyasının yaradılması

, ticari fəaliyyətin təmin olunması və maliyyələşdirilməsi məsələləri ilə məşğuldur. Azərbaycanın qoşulduğu beynəlxalq konvensiyaların və çoxtərəfli, üçtərəfli və ikitərəfli razılaşmaların müddəalarının həyata keçirilməsi ilə bağlı nəzarət tədbirlərini, dövlətlərarası və hökumətlərarası müqavilələrin, protokol və razılaşmaların ləğvini və s. icra edir. Hal-hazırda xarici əlaqələrin daha da genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi məqsədilə Fransa, İran, Türkiyə, Pakistan, Yaponiya, Səudiyyə Ərəbistanı, Bolqarıstan, Yunanıstan, İsveçrə və Liviya sə s. ölkələrlə ticari-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni partniyorluq sferasında Dövlət və Hökumətlərarası Komissiyalar yaradılmış və fəaliyyəti həyata keçirməkdir.

Azərbaycan Respublikası NK-nin Xarici İqtisadi Əlaqələr Şöbəsi 2002-ci ildən etibarən regional Avropa Komissiyaları ilə əməkdaşlıq məsələlərinə nəzarət edir. Bu vaxtdan etibarən Avropa Komissiyasının fəaliyyəti ticari-iqtisadi, elmi-texniki sahələrdən başlayaraq, patentləşdirmə, elm-təhsil və müəllif hüquqlarının sığortalanması və maliyyələşdirilməsində daha da genişlənməyə başladı. Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına, Avropa Birliyinə və beynəlxalq maliyyə orqanlarına daha tez daxil olması məqsədilə bu istiqamətdə xeyli işlər aparılır. İmzalanmış sazişlərə əsasən, Azərbaycan enerji, nəqliyyat və digər sferalarda normativ-hüquqi aktlarını Avropa Birliyi tələblərinə cavab verməsi öhdəliyini öz üzərinə götürmüşdür. NK tərəfindən ÜTT iclaslarında işçi qrupu yaradılmışdır. Bu qrup ÜTT iclaslarında müşahidəçi kimi iştirak edir, yeni ticari-iqtisadi normaların və gömrük qaydalarının işlənilib hazırlanması sferasında ÜTT-na üzv olan dövlətlər tərəfindən verilən cavab və təklifləri hazırlayır. NK-nin Xarici İqtisadi Əlaqələr Şöbəsi 2002-ci ildən bəri Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Təşkilatla birgə fəaliyyət göstərir. 2004-cü ildə Şöbə tərəfindən xüsusi təyinatlı yüklərin hərəkətini tənzimləyən “İxrac nəzarətinə dair” qanun hazırlanmışdır və MM tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Şöbə daxili bazara nəzarət edir, fiziki və hüquqi şəxslər üçün vergi və gömrük-tarif dərəcələrini və lisenziyalasdırılan əmtəə növlərini müəyyənləşdirir və onun tənzimlənməsi üzrə sərəncam verir. NK-nin hər bir sahəvi şöbəsində xarici iqtisadi

fəaliyyət məsələlərinin ümumi koordinasiyası üzrə mütəxəssislər vardır. NK-nin Xarici İqtisadi Əlaqələr Şöbəsi beynəlxalq konvensiyaların, ikitərəfli və çoxtərəfli razılaşmaların və müqavilələrin hazırlanmasına və imzalanmasına nəzarəti də aparır. Xarici iqtisadi münasibətlərin effektivliyinin yüksəldilməsi və idarəetmə strukturunun artırılması məqsədilə iqtisadiyyat və planlaşdırma üzrə Azərbaycan Respublikası Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. 1992-ci ilin avqust ayında Prezidentin fərmanı ilə NK yanında xarici investisiyalar üzrə Komitə təsis olunmuşdur. Yerli və xarici investisiyaların birləşdirilməsi, bu sferada fəaliyyətin effektivliyinin artırılması və vahid dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə bu Komitə ləğv edilmiş və iqtisadiyyat və planlaşdırma üzrə Azərbaycan Respublikası Dövlət Komitəsinin tərkibində uyğun şöbə yaradılmışdır. 1993-cü ildə isə axırıncı Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinə çevrilmişdir.

Ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin təmin olunması, daxili bazarın sabitləşdirilməsi və iqtisadi müdafiə sisteminin yaradılması məqsədilə, dənli bitkilərin alınması üzrə xüsusi Valyuta Fondu və iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi Fondu əsasında Azərbaycan Respublikası Vahid Valyuta Fondu yaradılmışdır. Onun fəaliyyətinə nəzarət etmək üçün Valyuta Komissiyası yaradılmışdır. Prezidentin fərmanı ilə Vahid Valyuta Fondu vəsaitlərinin artırılması məqsədilə, Azərbaycanda yerləşən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin, təşkilatların və digər təsərrüfat subyektlərinin xarici valyutada əldə etdikləri gəlirlərin bir qismi normativlərə uyğun olaraq Vahid Valyuta Fonduna ayrılır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti səlahiyyətlərinə həmçinin aşağıdakılar daxildir:

- Beynəlxalq istehsal kooperasiyalarının və işlənməmiş xammalı emalı etmək
- kooperasiyalarının valyuta gəlirlərinin bir qisminin məcburi satışı
- qaydalarının işlənilib hazırlanması və təsdiqi;
- Xarici valyutadakı gəlirlərin bir qisminin məcburi satış normativlərinin, lisenziyaləşdırma və idxal-ixrac prosedurlarının vergiləndirilməsi qaydalarının, texnologiyaların, xammalın, avadanlıqların, ərzaq məhsullarının, tibbi avadanlıqların,

ilkin tələbat mallarının və müstəqil dönerli valyutada ixrac mallarının güzəştli tənzimlənmə rejiminin yaradılması və təsdiqi;

– Azərbaycan Respublikası ərazisində xarici iqtisadi fəaliyyətin ekspertizasını təşkil edən NK yanında informasiya mərkəzinin yaradılması ilə bağlı konkret təkliflərin verilməsi.

1994-cü ildə “Valyuta tənzimləmələri” haqqında qanun qəbul edilmişdir. Qanun, Azərbaycan Respublikası valyuta əməliyyatlarının gerçəkləşdirilməsi prinsiplərini, valyuta tənzimləməsi və valyuta nəzarəti orqanlarının səlahiyyətlərini və funksiyalarını, valyuta dəyərlərinin istifadəsi və üzərində sərəncam verilməsi və o cümlədən, valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət qaydalarını müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarına daxil olmasını və dünya təsərrüfatının tam hüquqlu üzvünə çevrilməsi vacibliyini nəzərə alaraq, BVF və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının razılaşma və konvensiyalarının tətbiqi, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyaları və Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyaları ilə bağlanmış razılaşmaların, investisiyaların çoxtərəfli təminatı Agentliyinin əsasları haqqında konvensiyaların və investisiya mübahisələrinin həlli ilə məşğul olan Beynəlxalq Mərkəzin əsasları haqqında konvensiyaların təsdiqi qaydaları barəsində MM qətnamə qəbul etmişdir. MM həmçinin respublikanın bu təşkilatlara üzvlük şərtləri və qaydalarını və həmçinin, BVF-nun xüsusi borc hüquqları Departamentinə üzvlüklə bağlı öhdəliklərini müəyyənləşdirmişdir.

Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq xarici siyasəti həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı, digər dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərində ölkənin səlahiyyətli təmsilçiliyi sayılır. XİN diplomatik xidmət orqanlarına vahid rəhbərliyi həyata keçirir, səfirliklər və nümayəndəliklər vasitəsilə MDB və digər xarici ölkələrdə Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti ilə bağlı sosial, iqtisadi və mədəni sferalar üzrə informasiyaların ötürülməsini təmin edir. Beynəlxalq məsələləri, Azərbaycan Respublikası tərəfindən bağlanmış ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələri, beynəlxalq

konvensiyalara, protokollara və müqavilələrə qoşulma barədə aktları öyrənərək, Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və digər sferalarda keçirilən beynəlxalq forumlarda iştirakını araşdıraraq, respublikanın xarici siyasət ilə bağlı təklif və konsepsiyaları dövlət prezidentinə təqdim edərək onların icrasını təmin edir.

Azərbaycan prezidenti tərəfindən “Beynəlxalq müqavilələrə qoşulma təcrübəsinin bəzi tənzimləmə tədbirləri haqqında” sərəncam imzalanmışdır. Sərəncamda prezidentə təqdim edilən beynəlxalq müqavilələrin NK və digər uyğun dövlət orqanları ilə razılaşdırılması vacibliyi haqqında qeyd daxil edilmişdir. XİN beynəlxalq çoxtərəfli və ikitərəfli razılaşmaların layihələrini hazırlayır və həmçinin, onlara cəlb olunma vacibliyini zərurətini əsaslandırır, beynəlxalq forumları, danışıqları, konfranslar və başqa dövlət səviyyəsində görüşlər həyata keçirir, tərəflərin qəbul etdikləri öhdəliklərin icrasına ümumi nəzarəti təşkil edir, beynəlxalq hüquq normalarının qaydaya salınması və həmin sferadakı qanunvericiliyə uyğunlaşdırılması üzrə təkliflərin düzəldilməsində iştirak edir. XİN həll olmamış siyasi və həmçinin, qlobal, regional və digər beynəlxalq mübahisə və məsələlərin obyektiv həllində aktiv rol oynamasına köməklik göstərir.

İqtisadi İnkişaf Nazirliyi mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarından biridir və xarici iqtisadi münasibətlər sahəsində dövlətin iqtisadi siyasətini icra edir. Nazirlik 2001-ci ildə prezidentin fərmanı əsasında formalaşdırılmışdır. Dövlətin iqtisadi siyasətinin və strateji məqsədlərin yaradılması və iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində beynəlxalq maliyyə orqanları ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsi məqsədilə, prezident fərmanı ilə İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatlar Mərkəzi təsis edilmişdir. Beynəlxalq iqtisadi və maliyyə təşkilatları tərəfindən ölkəyə ayrılan kreditlərin və texniki yardımın bir mərkəzdən idarə olunması üçün İqtisadiyyat Nazirliyinin tərkibində müvafiq xidmətin yaradılması NK-nə tapşırılmışdır. Xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində dövlət maraqlarının qorunmasına nəzarəti Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi, Mərkəzi Bank və xarici iqtisadi siyasət sferasında fəaliyyət göstərən digər nazirliklər və orqanlar həyata keçirir. Maliyyə

Nazirliyi və Mərkəzi Bankı xarici iqtisadi münasibətlərin maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi qaydalarını müəyyənləşdirir və normativləri dərc edir. Maliyyə Nazirliyi xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi vaxtı vergiqoyma məsələlərini tənzimləyir.

“Əsas iqtisadi müstəqilliklər haqqında” Konstitusiya qanununa və “Respublikanın iqtisadi və ictimai həyatının stabilləşdirilməsi əlavə tədbirləri haqqında” qanununa uyğun olaraq prezident “Mərkəzi Bankın yaradılması haqqında” qərar qəbul edib. Mərkəzi Bank başqa dövlətlərin mərkəzi bankları, beynəlxalq bankları və başqa maliyyə-kredit təşkilatları ilə əlaqələrdə Azərbaycan Respublikasının maraqlarını təmsil edir. Bank biznesində Avropa nəhəngləri Azərbaycanda öz mövcudluqlarını böyütmək istəyirlər. Onlardan biri artıq özünün törəmə filialları köməyi ilə ölkəmizdə fəaliyyət göstərir, digərləri isə ölkənin kommersiya banklarının nizamnamə kapitalında iştirak edirlər. Bütün bu integrasiya prosesləri heç də bəsit bir proses deyil. Ölkə banklarına ciddi tələblərin qoyulması ilə müşayiət olunur. Beynəlxalq miqyaslı banklardan olan Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı UNİBANK-ın səhmdarlarından biri olmaq arzusunu dilə gətirmişdir.

Prezidentin 30 yanvar 1992-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Gömrük Komitələri təsis edilmişdir. “Azərbaycan Respublikası xarici ticarətinin sonrakı liberallaşdırılması tədbirləri haqqında” prezident fərmanı ilə “İdxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi haqqında” qərar təsdiqlənmişdir. Dövlət Gömrük Komitəsinin funksiyalarına idxal ixrac əməliyyatlarında iştirak edən məhsulların miqdar və qiymətin dəyərləndirilməsi, onların regional yönləndirilməsi aiddir. Xarici ticarətə statistik nəzarət gömrük statistikasına dair informasiya bazası əsasında həyata keçirilir. Tabeçilikdəki sərhəd gömrük qurumları çərçivəsində və qüvvədə olan normaiv-hüquqi aktlara əsaslanaraq, sərbəst dönərli valyutada – istehsal kooperasiyaları və barter müqavilələri əsasında, yerli qapalı valyutada – komissiyon göndərilmə və klirinq razılaşmaları əsasında əməliyyat çeşidləri üzrə statistik nəzarət aparılır.

Statistik hesabat vahid beynəlxalq təsnifata uyğun olaraq əmtəə qrupu, adı, görünüşü və mövqeyi üzrə yerinə yetirilir. Beləki, ölkənin xarici ticarətində effektivliyin artırılması məqsədilə “Azərbaycan Respublikası xarici ticarətinin liberallaşdırılması haqqında” tədbirlər həmçinin, “Azərbaycan Respublikası xarici ticarətinin sonrakı liberallaşdırılması haqqında” prezident fərmanı qəbul edilib. Fərmanın özəyi ondan ibarət idi ki, o bütün hüquqi fərdlərə respublikanın strateji əhəmiyyətli malların ixrac etmələrinə şərait yaradırdı və həmçinin, ixrac olunacaq məhsulun həcmi, ödənişin sərbəst dövrəli valyutada gətirilməsi və ilkin ödəniş normativləri və əsaslarını, qalan təşkilati tədbirləri və malın sərhəddən keçirilməsinə nəzarət qaydalarını əhatə edirdi.

Xarici iqtisadi fəaliyyət sistemində mühüm yeri Ticarət-Sənaye Palatası tutur. O xarici iqtisadi münasibətlərin inkişafının məcbur edilməsi üçün müəssisələr və təşkilatlar tərəfindən 2000-ci ildə əsas qoyulmuşdur. Palata müəssisə və təşkilatların maraqlarını ölkə xaricində və daxilində müdafiə edir. Ticarət-Sənaye Palatası özünün aparatına malikdir və xarici iqtisadi əlaqələrin bütün fərdlərini əhatə edir. Onun fəaliyyətinə: kəşflərin xarici ölkələrdə patentləşdirilməsi, ixrac məhsullarının ekspertizası, ölkə daxilində və xaricində əmtəələrin reklamı, işgüzar razılaşmaların bağlanması, ixrac olunan qeyri-ənənəvi malların axtarış tapılması, Azərbaycan mallarının xarici ölkələrdə, xarici ölkə mallarının isə Azərbaycanda sərgilərinin təşkil edilməsi və həmçinin, beynəlxalq sərgi və yarmarkalarda iştirak aiddir. Xarici iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi üzrə əməli fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının coğrafi və ticarət nümayəndəlikləri reallaşdırır. Xarici dövlətlərdə Azərbaycanın regional nümayəndəliklərinin yaradılması sahəsində konkret addım MM tərəfindən “Avropa İqtisadi Birliyi yanında NK təbəçiliyində Azərbaycan Respublikası nümayəndəliyinin təsis edilməsi haqqında” qəbul olunan qərar olmuşdur. Nümayəndəliklərin xarici ölkələrdə prioritet fəaliyyət yönələri aşağıdakılardır:

– Xarici ölkə bazarlarında dövlət maraqlarının müdafiəsi, haqsız rəqabət vəziyyətlərinin, qeyri-sərfəli əqdlərin və qeyri-ekvivalent mübadilələrin üzə çıxarılması və xəbərdarlıqların olunması;

– Xarici ticarət dövriyyəsi strukturunun optimallaşdırılmasına, rəqabətqabiliyyətli məhsul və xidmətlərin xarici bazarlara ixracına, ixrac həcmi artırılmasına, idxal həcmi isə geriləməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin görülməsi;

– İqtisadiyyatın inkişafı üçün mühüm rol oynayan iri həcmli ekoloji təmiz proyektlərinin hazırlanmasına və reallaşdırılmasına daimi nəzarət;

– Ticari-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni partiyorluq və birgə müəssisələrin yeni formalarının tərəqqisi istiqamətində mümkün yardımlarının və xarici iqtisadi fəaliyyət nümayəndələrinə müvafiq ortaqlar seçmələrində köməklik edilməsi;

– Xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının informasiya təminatının optimallaşdırılması.

Beynəlxalq tənzimləmə sistemi tərəfindən razılaşdırılmış çoxmillətli strukturlara və qurumlara qoşulma və spesifik mexanizmlərin və hüquq normalarının qəbulu vacibdir. Bu tipdən olan sənədlərə Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş – Ümumdünya Ticarət Təşkilatı aiddir. Beynəlxalq səviyyədə Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş müddəalarına əməl olunması tələb edilir. Ölkələrin ÜTT-na daxil olması həmin dövlətlərin dünya təsərrüfatına inteqrasiya etməsi prosesini tezləşdirəcək. Xarici iqtisadi münasibətlərin ümumi tənzimlənmə sistemində inteqrasiya yeni kəmiyyət və keyfiyyət situasiyası almaqdadır. İctimai qarşılıqlı asılılıq, əlaqələr və maraqlar qeyri-hökumət təşkilatları vasitəsilə formalaşdırılır, reallaşır və ifadə olunur. İnteqrasiya yeni strukturların formalaşdırılmasını və ya mövcud strukturların təzələnməsini lazım bilir. İqtisadiyyatın və xarici iqtisadi əlaqələrin effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün tənzimləmə mexanizminin yaxşılaşdırılması tələb olunur. Beynəlxalq inteqrasiyanın məqsədi əsas dəyərlərin tərəqqisi, insan cəmiyyətlərinin kəşfi, iqtisadi inkişafın əldə edilməsi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır. Bütün bunlar

onu təsdiqləyirki, müasir mühitdə heç bir ölkə göstərilən prioritetləri və öz iqtisadi təhlükəsizliyini yalnız başına təmin edə bilməz

III FƏSİL . DÜNYA İQTİSADİYYATININ MÖVCUD İNKİŞAFI ŞƏRAITINDƏ XARICI İQTİSADI FƏALİYYƏTİN HÜQUQİ TƏMINATI

3.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi.

Dünyanın istənilən ölkəsində xarici iqtisadi fəaliyyətdən yaranan münasibətlər dövlətlər tərəfindən tənzimlənir.[35] Bu tənzimləmənin dərinliyi, istifadə edilən alətlər yığını, bunun təsir dərəcəsi təbii ki, ölkədən ölkəyə fərqlidir. Lakin ümumi olan bir cəhət vardır - hər bir dövlət yerli iqtisadiyyatını şübhəsizki, müdafiə edir, ixracatçıların, yerli istehlakçıların və istehsalçıların maraqlarını qoruyur. Həmin vəzifələrin həyata keçirilməsi məqsədilə isə dövlətlər müxtəlif vasitələrlə yerli təsərrüfatın iqtisadi xarakteristikalarını dünya təsərrüfat sistemində baş verən

proseslərlə əlaqələndirən, onların yerli iqtisadiyyata neqativ təsirini zəiflədən və təsərrüfatın səmərəli inkişafını təmin edən spesifik tənzimləmə sistemi qururlar.

Təhlil göstərir ki, dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən zaman ərzində Azərbaycanda da xarici iqtisadi fəaliyyətin irəliləmiş bazar iqtisadiyyatına malik olan dövlətlərdə geniş tətbiq olunan vasitələrə və yontəmlərə əsaslanan liberal dövlət tənzimlənməsi sistemi formalaşmışdır. Lakin bu sistemin çox qısa bir zamanda formalaşması və bir çox hallarda bu prosesin dövlət daxilində bazar əlaqələrinə keçidlə əlaqədar aparılan islahatlarla uyğunlaşdırılmaması onun keyfiyyətinə neqativ təsir göstərmişdir. Qısacası, bu sistem indiki vəziyyətdə yerli istehsalçıların daxili bazarda xarici rəqabətdən səmərəli qorunmasını təmin edən, iqtisadiyyatın struktur yenidənqurulması, istehsalın texnoloji səviyyəsinin artırılması, yerli sahibkarlığın inkişafı vəzifələrinə qulluq edən ardıcıl idxal siyasəti, habelə mövcud ixrac gücümüzün tam reallaşdırılmasına və yeni ixrac istehsallarının yaradılmasına yönəldilmiş ixrac siyasəti aparılması üçün, təəssüf ki, lazımı şərait təmin edə bilmir.

Bu aspektdən, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində önümüzdə duran əsas vəzifələrdən biri xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi sisteminin yerli iqtisadiyyatın cari və perspektiv maraqlarının səmərəli uzlaşdırılması vəzifələri nəzərə alınmaqla inkişaf etdirilməsidir.

Ölkəmiz qarşısında duran həqiqətən global məqsədlər – müstəqil milli iqtisadi sistemin yaradılması, bazar əlaqələrinin təşəkkülü baxımından onun transformasiya edilməsi və bu əsasda dövlətin iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına səmərəli şəkildə daxil olması – xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin məhsuldar mexanizminin qurulmasını şərtləndirən amil kimi çıxış edir.

Dünya təsərrüfat sistemində və ticarət-siyasi münasibətlərin təkmilləşdirilməsində baş vermiş və hələ də davam etməkdə olan proseslərin təhlili Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafı zamanı qeydə alınması zəruri olan bir sıra nəticələrə gəlməyə şərait yaradır.

Dünya təcrübəsinin araşdırması göstərir ki, modern dövrdə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq sistemində mövcud olan normaların, əsasların, işgüzar təcrübənin mənimsənilməsi vacibliyini dərk etməyən, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin hüquqi, inzibati və təşkilati normalarının dünya təcrübəsi ilə unifikasiyasına cəhd etməyən istənilən ölkə, özü iqtisadi əməkdaşlıq potensialının tam formada istifadəsinə maneələr törətmiş olur. Məhz buna görə də ölkəmizdə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi sisteminin inkişafının əsas istiqamətlərindən birini istifadə edilən tənzimləmə tədbirlərinin dünya təcrübəsi ilə uzalaşmasının təmin edilməsi təşkil etməlidir.

Lakin bu zaman bir məqamı yaddan çıxarmaq olmaz ki, dünya təcrübəsinə görə, yerli iqtisadiyyatdakı problemlərin ağırlaşdığı, habelə dünya təsərrüfatının konyukturunun pisləşdiyi zamanlarda dövlətin tənzimləyici rolu mütləq şəkildə artır. Belə ki, 1946-57-ci illərdə Qərbi Avropa ölkələrində bərpa işləri görülərkən və modern bazar mexanizmləri yaradılarkən xarici ticarətin tənzimlənməsinin çoxşaxəli və təsirli sistemindən istifadə olunurdu. Sonralar da məsələn, 1980-90-cı illərin qovşağındakı iqtisadiyyatın çətin vəziyyəti “ticarət müharibələrinin” və himayəçiliyin güclənməsinə təkan vermişdi.

Həmçinin, nəzərə almaq lazımdır ki, indiki dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində həm sərhəddə, həm də daxildə fəaliyyət göstərən, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan tənzimləmə üsullardan kompleks şəkildə istifadə edilməsi daha məqsədə uyğundur. Bu zaman sərhəddəki, yaxud daxildəki tənzimləmə üsullarının rolu, habelə onların hamısında nəzərdə tutulan tədbirlər (inzibati, iqtisadi) arasındakı nisbət konkret vəziyyətdən asılı olaraq müəyyən olunur. Burada misal kimi, Avropa İqtisadi Birliyi çərçivəsində tənzimləmənin potensialının gömrük rüsumlarından vergi və valyuta siyasətinə inteqrasiyasını, Yaponiyada avtomobil idxalının sərhəddəki sərt tənzimlənməsindən daxili texniki əngəllərə keçidi, ABŞ-da isə gömrük siyasəti ilə müqayisədə kredit siyasətindən daha intensiv istifadə edilməsini göstərmək olar.

Bu zaman qeyd etmək lazımdır ki, malların qiymətlərinə və bu yolla da ticarət döviyyəsinin ölçüsünə təsir edən iqtisadi vasitələrin tənzimləyici imkanlarının müəyyən sərhədləri mövcuddur. Onlar bir qayda olaraq növbəti şərtlər çərçivəsində səmərəli fəaliyyət göstərə bilirlər: real və sabit valyuta məzənnəsi, daxili qiymətlərin dəyişməsinin az və ehtimal olunan templəri, daxili bazarda tələblə təklif arasında sərt disproporsiyaların mövcud olmaması, tədiyyə balansının normal vəziyyəti. Bu şərtlər, bəzən isə hətta onlardan biri belə təmin edilmədikdə dəyər tənzimləyicilərinin təsir gücü zəifləyir və inzibati tənzimləyicilərdən istifadə vacibliyi yaranır.

Hal-hazırda ölkələr tənzimləmənin inzibati alətlərindən həddən artıq intensiv rəqabət mübarizəsi aparıldığı, milli malların satışı sahəsində mürəkkəb durumunun ortaya çıxdığı bazarlarda daha ciddi şəkildə istifadə edirlər. Məsələn, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr ixracın “kөнüllü” məhdudlaşdırılması, həmçinin xüsusi müdafiə tədbirlər formasında say məhdudiyyətlərini avtomobil, məişət radioelektronikası, toxuculuq malları, qara metallar, geyim, ayaqqabı və bir sıra digər bazarlarda fəal tətbiq edirlər. Bu isə həmin bazarlar üzərində birbaşa inzibati fəaliyyətin mövcudluğunu, daha doğrusu dünyanın bir çox əmtəə bazarlarının inzibati metodlar köməkliyi ilə bölüşdürüldüyünü əks etdirir.

Bir sözlə, bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlərin modern xarici ticarət siyasətinin düşünülmüş proteksionizm formasında həyata keçirildiyi artıq heç kimdə şübhə doğurmur.

Dünyanın əksər ölkələrində tənzimləyici dövlət orqanlarını sənayenin, kənd təsərrüfatının, servislər sferasının və istehlakçıların maraqları haqqında xəbərdar edən mexanizmlər yaranmış və səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərməkdədirlər. Məhz onların sayəsində də xarici ticarət sferasında sahibkarlar, həmçinin onlarla hakimiyyət orqanları arasında qərəzlər və fikir ayrılıqları minimum həddə çatdırılmışdır. Bu da xarici iqtisadi siyasətin qarşısına qoyduğu vəzifələrin uğurlu həlli üçün əlverişli mühiti təmin edir.

Göründüyü kimi, həm dünya dövlətlərinin təcrübəsi, həm də həll edilməli olan məsələlərin çətinliyi ölkəmizdə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi sisteminin inkişafının kompleks və mərhələli xarakter daşmasını tələb edir. Bu sistem, hər şeydən öncə, ölkəmizin xarici iqtisadi fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsasında duran əsaslarının həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Qlobal miqyasda baş verən iqtisadi və siyasi meylləri, habelə dövlətimizin seçmiş olduğu inkişaf strategiyasının – açıq bazar iqtisadiyyatının qurulmasının – tələblərini nəzərə almaqla həmin prinsiplərə aşağıdakıları daxil etmək olar:

1) dövlətin yalnız ancaq tənzimləyici deyil, xarici iqtisadi fəaliyyətə strateji aspektdən doğan islahatçı, qurucu fəaliyyətinin ön plana çəkilməsi. Bu isə dövlət tərəfindən sahələrin və regionların təkminləşməsi siyasətlərinin işlənməsini, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi sisteminin isə həmin siyasətlərin məqsədlərinə uyğun qurulmasını ehtiva edir;

2) xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsində iqtisadi üsulların üstünlüyünü təmin etməklə bərabər, vacib hallarda inzibati metodlardan optimal həddə istifadə edilməsi;

3) xarici iqtisadi siyasət xarici siyasətimizin tərkib hissəsi kimi çıxış etməlidir. Beynəlxalq iqtisadi partniyorluğumuz dövlətimizin xarici siyasətinin tələblərinə tabe olmalı və onunla qərəzli olmamalıdır. Bu səbəbdən də xarici iqtisadi siyasət sahəsində konkret qərarlar dövlətimizin yeritdiyi xarici siyasət xətti ilə tam şəkildə uyğunlaşdırılmalıdır. Başqa tərəfdən isə, yerli ixracatçılar üçün dünya bazarlarında əlverişli şəraitin bərqərar edilməsi diplomatiyamızın mərkəzi vəzifələrindən birinə çevrilməlidir;

4) xarici iqtisadi fəaliyyətin nümayəndələrinin hüquq və öhdəlikləri baxımından bərabərliyi və onlar barəsində ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi. Bu yanaşma həmin iştirakçılara münasibətdə eyni norma və qaydaların tətbiq edilməsini nəzərdə tutur;

5) xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının hüquqlarının və qanuni maraqlarının dövlət tərəfindən qorunması. Bu prinsip ölkəmizin beynəlxalq sanksiyalara qoşulması

nəticəsində göstərilən iştirakçılara dəymiş ziyanın məhkəmə qaydasında dövlət büdcəsinin vəsaiti vasitəsi ilə ödənilməsini, habelə xarici ölkələrin hərəkətlərindən zərər çəkmiş Azərbaycan Respublikası fərdlərinin maraqlarının qorunması məqsədilə dövlətimiz tərəfindən cavab tədbirlərinin tətbiq olunmasını da nəzərdə tutur;

6) xarici iqtisadi fəaliyyətə dövlət orqanlarının əsaslandırılmamış və qanunlara əks müdaxiləsinin istisna edilməsi. Bu yanaşma Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktları ilə müəyyən edilmiş qanunlar çərçivəsində xarici iqtisadi əməliyyatların fərdlərinin tam fəaliyyət sərbəstliyinə malik olmalarını nəzərdə tutur;

7) vacib prinsiplərdən biri də xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafına kömək edilməsi və onun təkmilləşdirilməsidir. Bu cür yardımın mümkün üsullarından biri kimi müvafiq dövlət proqramlarının yaradılması və həyata keçirilməsi çıxış edir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ölkəmizdə davamlı iqtisadi tərəqinin təmin olunmasının optimal yolu xarici bazarlara istiqamətlənmiş inkişaf planına əməl edilməsindən ibarətdir. Bu isə respublikamızda xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi mexanizmində ixrac istiqamətinə xüsusi fikir verilməsini tələb edir. Həmin istiqamətdə əlaqədar orqanların fəaliyyəti bir tərəfdən ixracın stimullaşdırılması, digər tərəfdən isə onun inkişafının məqsədyönlü formada tənzimlənməsi üzərində cəmləşdirilməlidir.

Aydınır ki, ixracın dövlət tənzimlənməsindən hazırda bir çox vəzifələrin, həmçinin iqtisadiyyatın predmetindən kənar məsələlərin (hərbi, insanların sağlamlığının müdafiəsi, təbiətin, mədəni, milli, tarixi və arxeoloji dəyərlərin mühafizəsi və s.) həlli yolunda istifadə olunur. Baxılan aspektə ölkəmizdə yaranmış ixracın tənzimlənməsi mexanizmini məqbul hesab etməklə, tədqiqatımızda mühüm diqqəti tənzimləmənin iqtisadi məqsədləri və onlara çatma yolları üzərinə yönəldəcəyik.

Bu məqsədlərə, hər şeydən öncə, xammal şəkilində məhsulların ixracını məhdudlaşdırmaqla ölkənin təbii ehtiyatlarından səmərəli istifadəni, habelə yerli istehsalçıların həmin xammalla təchizatının öncüllüyünün təmin edilməsini, məşğulluq səviyyəsinin artırılmasını və əhalinin yerli mallara tələbatının münasib qiymətlərlə sabit

şəkildə təmin olunmasını, valyuta gəlirlərinin çoxalmasını və onun mədaxilinə nəzarət edilməsini daxil etmək olar.

Müasir dövrdə bir çox dünya ölkələrində ixracın dövlət tənzimlənməsi mexanizmi iki əsasdan ibarətdir.

Birinciyə ixracatçı (və idxalçı) dövlətlərin ticarət siyasətlərini əlaqələndirmək və bazar mühitində, sahibkarların, həmçinin inhisarçıların xüsusi maraqlarını üstün tutduqları bir şəraitdə mal mübadiləsini qaydaya salmaq məqsədini daşıyan hərtərəfli sazişlər aid edilir. Bir qayda olaraq, belə sazişlərə başlıca ixracatçı və idxalçı ölkələr qoşulurlar. Bu cür tənzimləməyə misal olaraq 13 əsas neft hasil edən ölkələrin üzv olduqları OPEC qrupunun fəaliyyəti göstərilə bilər.

Ölkəmizin dünya bazarlarında xammal ixracatçısı kimi çıxış etməsinə baxmayaraq, müvafiq malların istehsalının cari və potensial ölçülərinin müqayisəli azlığı tənzimləmə mexanizminin bu komponentinin ölkəmiz üçün aktual olmadığına dəlalat edir.

Milli ölkələrin təşəbbüsü ilə adətən beynəlxalq ticarət qanunlarına uyğun şəkildə həyata keçirilən tənzimləmə tədbirlər baxılan mexanizmin digər, həm də əsas özəyini təşkil edir və fikrimizcə, ölkəmiz üçün daha böyük maraq doğurur.

Xarici dövlətlərin mövcud təcrübəsini və ölkəmizin maraqlarını nəzərə almaqla Azərbaycanda müvafiq tənzimləmə yollardan istifadəyə dair fikirlər aşağıdakı kimi göstərmək olar.

Bazar iqtisadiyyatının sərfəli fəaliyyətinin əsas müdəalarından biri azad sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, onun üçün əlverişli mühitin təmin edilməsidirsə, digər vacib şərt sahibkarlıq qurumlarının, ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsi prosesinə yaxından cəlb edilməsidir. Dövlət hakimiyyət qurumları ilə sahibkarların qurumları arasında bu formada əməkdaşlıq xarici iqtisadi siyasət müstəvisində daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə artıq çoxsaylı sahibkarlar ordusu yaranmışdır. Bir çox müəssisələr xarici iqtisadi əməkdaşlıq sferasına cəlb olunmuşdur. Belə bir şəraitdə dövlətimizin mühüm vəzifələrindən biri bazarın bu sub-

yektlərinin mütəşəkkilliyinin artırılmasına yardım etməkdən, meydana çıxan müvafiq orqanların səylərini xarici bazarlarda milli istehsalın diskriminasiyası üzrə tədbirlərin izlənməsinə, öz üzvlərinin həmin bazarlardakı fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinə, xarici rəqabət nəticəsində dəymiş ziyan haqqında məlumatın yığılmasına yönəltməkdən ibarət olmalıdır. Sonuncu məqam qoruyucu, habelə antidempinq tədbirlərinin tətbiqi perspektivləri baxımından spesifik aktualıq kəsb edir. Belə ki, ÜTT-nin sazişləri ilə əlaqədar proşerslərin başlanmasının əsas elementlərindən biri kimi məcmu istehsalı müvafiq məhsulların ümumi daxili istehsalının 50 faizindən çoxunu təşkil edən yerli istehsalçılar adından ərizənin (şikayətin) verilməsini müəyyən etmişdir. Bu isə ancaq onların təşkilatlanması və göstərilən yöndə fəaliyyəti nəticəsində mümkün ola bilər.

İxracın tənzimlənməsi sahəsində rəsmi və işgüzar qurumların əməkdaşlığının mümkün tərəfləri kimi, tənzimləmə sisteminin inkişafı üzrə dövlət və sahibkarlıq qurumlarının təkliflərinin dövrü olaraq birgə müzakirə edilməsi, tərəflərin yüksək səviyyəli təmsilçilərinin iştirak etdiyi, daimi əsasda fəaliyyət göstərən məşvərət şurasının yaradılması, hətta bu şuraya tənzimləmə sahəsində bəzi funksiyalarının ötürülməsi çıxış edə bilər.

Məlum olduğu kimi, idarəetmənin keyfiyyəti müvafiq qərarların əsaslandığı informasiyaların bolluğundan və düzgünlüyündən asılıdır. Bu isə xarici iqtisadi əməkdaşlıq sahəsinə dair müfəssəl məlumatlar bazasının yaradılmasını ölkəmizin əlaqədar dövlət orqanları qarşısında duran vacib vəzifələrdən birinə çevirmiş olur. Baxılan sahədə atılmalı olan birinci addım kimi isə, xarici ticarət fəaliyyətinin nümayəndələri haqqında etibarlı və dəqiq məlumatın yığılması və sistemləşdirilməsi məqsədini daşıyan müvafiq reyestrin işlənməsi çıxış edə bilər. Həmin reyestr göstərilən iştirakçıların fəaliyyətini əlaqələndirməyə, monopoliya və haqsız rəqabət hallarının qarşısının zamanında alınması üzrə tədbirlər görməyə imkan verir.

Bu işin yerinə yetirilməsi həmçinin xarici ölkələrin analoji məlumat sistemləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət vasitəsilə mal və xidmətlərimizin dünya bazarlarına

integrasiyası üçün əlverişli şəraitin təmin olunmasına, həmçinin xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının maraqlarının müdafiəsinə yönəldilmiş sərfəli tədbirlərin görülməsinə də yol açə bilər. Reyestrin hazırlanması və yerinə yetirilməsi isə İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə həvalə edilə bilər.

Tənzimləmə sisteminin inkişafı istiqamətində görülməli olan tədbirlər arasında, ixrac olunan malların və xidmətlərin qiymətləri üzərində nəzarət mexanizminin gücləndirilməsini də göstərmək mümkündür. Həmin mexanizm əsasən iki vəzifənin həllinə - dövlətin valyuta mədaxilinin çoxalmasına və yerli istehsalçıların dempinqdə günahlandırılmasına yol verilməməsinə yönəldilməlidir.

Baxılan mexanizmin tətbiqi heç də ixracın müəyyən olunmuş qiymətlərdən az qiymətlərlə yerinə yetirilməsini birmənalı şəkildə qadağan etməməli, müvafiq orqanlara vacib əsaslandırılmaların təqdim edilməsi şərti ilə onun mümkünlüyünü nəzərdə tutmalıdır. Bu zaman yarana biləcək sui-istifadə hallarının aşağı salınması, sahibkarların və dövlət maraqlarının gözlənilməsində bərabərliyin təmini məqsədilə, xarici dövlətlərin təcrübəsini nəzərə alaraq nəzarət prosesində işgüzar və rəsmi dairələrin birlikdə iştirakı sxemi də hazırlanmalıdır.

3.2. Milli iqtisadiyyatın beynəlxalq səviyyədə integrasiya əlaqələrinin inkişaf istiqamətləri

Yerli iqtisadiyyatın beynəlxalq səviyyədə integrasiya münasibətlərinə girmək qabiliyyəti öz növbəsində xarici ticarət münasibətləri strukturca qarşılıqlı tamamlanması ilə müəyyən edilir. Qarşılıqlı tamamlanma ancaq təkrar istehsal sahələrini özündə bir araya gətirə açıq və şəffaf iqtisadiyyatlı dövlətlərin xarici ticarət münasibətlərində mümkündür. Bu vəziyyət təkrar istehsal prosesinin inkişafı üçün bütövlükdə xarici iqtisadi münasibətlərim zəruri olduğu yerli iqtisadiyyatlara olduqca mühümdür. Belə vəziyyətdə ölkədə yerli iqtisadiyyatın strukturunun özü həm idxal hesabına yerli tələbatın bir hissəsinin ödənilməsini və həm də xaricə hazır məhsulun bir hissəsinin ixrac edilməsini tələb edir. Odur ki, bugünkü dövrün mühüm qlobal

iqtisadi məsələlərində biri dünya dövlətlərinin beynəlxalq iqtisadi integrasiyası proseslərinə girməsinin daha çox güclənməsidir.

İntegrasiya anlayışı latınların “integratio” sözündən yaranmış, tərcüməsi bərpa etmək, yerini doldurmaqdır. Dünya iqtisadiyyatında modern integrasiya prosesləri ayrı-ayrı yerli təsərrüfatların bir-birinə yaxınlaşmasının qanunauyğun mərhələsidir.[34] Dövlətlər arasında əmək bölgüsünə eyni anda müxtəlif səviyyələrdə iqtisadi strukturların qarşılıqlı nüfuz olunmalarına, bunların işləməsinə əsaslanır.

İqtisadiyyat sferasında beynəlxalq integrasiya üçün xarakterik olan obyektiv bazis siyasətdə, elm və mədəniyyətdə analogi proses kimi paralel inkişaf edir, bu amilləri yaradır:

- * təsərrüfat həyatının beynəlxalqlaşması;
- * adətlərin mövcudluğu və dünyada iqtisadi təsirin təzə mərkəzlərinin yaranması , bunlarda integrasiya proseslərinin birləşmə məntəqələrinə çevrilməsi;
- * dövlət qurumlarının tənzimləmə funksiyalarının vacibliyinin artması;
- * transmilli korporasiyaların fəaliyyət miqyasının yüksəldilməsi;
- * beynəlxalq təşkilatların rolunun artırılması;
- * elmi-texniki inqilabın təsiri.

İkinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə integrasiya proseslərinin inkişaf təcrübəsi iqtisadiyyat sahəsində integrasiyanın müəyyən tarixi təsvir formalarına müvafiq olaraq onun təkamülünün əsas formalarını müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azad ticarət zonasının yaradılması
2. Gömrük İttifaqının təsis
3. Ümumi bazarın yaradılması.
4. İqtisadi İttifaqın təsis edilməsi
5. Ancaq iqtisadiyyatda deyil, eyni anda beynəlxalq əlaqələrin digər sahələrində də iştirakçı ölkələrin tam integrasiya prosesinin başa çatması.

XXI əsrin astanasında integrasiya meyilliyi dünyanın bütün regionlarında özünü göstərməyə başladı. Nəticədə qapalı ticarət – iqtisadi blokların təzə formaları yaradıldı və indi də yaradılması davam etməkdədir. Belə bir mürəkkəb üsulla inamla irəliləyən və daha yuxarı səviyyəyə çatan Qərbi Avropa regionudur. Təsadüfi deyildir ki, dünyada üç iqtisadi güc mərkəzlərindən biri Avropa İttifaqı qeyd olunan təkamül inkişafı ilə yaranmışdır.

İEOÖ-lər də iqtisadi integrasiya birlikləri yaratmaq məqsədilə dəfələrlə təşəbbüs göstərmişlər. Belə integrasiya qruplarının formalaşdırılması cəhdləri sərbəst ticarət zonalarının yaradılması ilə nəticələndi.

Modern iqtisadi inkişaf mərhələsində postsovet dövlətlərində baş verən sosial-iqtisadi transformasiyalar inkişafın müxtəlif modellərini, templərini və nəticələrini nümayiş etdirir. Bununla belə, bu ölkələrdə baş verən bir sıra ümumi dəyişikliklərin qanunauyğunluğu, qarşılıqlı əlaqələrin artması qloballaşma meyllərində müşahidə edilir ki, bunu xarici ticarət münasibətlərinin, kapitalların, texnologiyaların beynəlxalq hərəkətinin istiqamətlərinin dəyişməsi sübuta yetirir.

Modern dünyada müxtəlif dövlətlərin qarşılıqlı iqtisadi integrasiya münasibətlərinə girməsi tələbləri inkişaf etməkdə olan dövlətlərdən daha çox, inkişaf etmiş dövlətlər üçün daha ciddi formada qarşıya çıxır. Aqrar ölkələrin iqtisadi gücü, bunların bir-birilə qarşılıqlı ticarəti və iqtisadi integrasiyaya girmək imkanları sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərə nisbətən aşağı səviyyədədir.

Azərbaycanın xarici ticarət kompleksi global xüsusiyyətlərə sahiblənərək həm Qərb dövlətləri ilə, həm də postsovet dövlətləri ilə iqtisadi təmasdadır. Bu gün sürətli iqtisadi yüksəliş yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan dünya dövlətlərinin bir çox iqtisadi birləşmələrinə daxil olmuş və öz iqtisadi və siyasi qüdrətini tədricən yüksəltməyə başlamışdır. Bu, birinci növbədə ölkəmizin təbii resursların zənginliyi ilə əlaqəlidir. Azərbaycan təbii ehtiyatlarına görə Cənubi Qafqazda liderdir. Qərb mütəxəssislərinin bildirdiyi kimi, Azərbaycan dünyanın beş geostrateji dayaqı sırasındadır. Digərləri isə Türkiyə, Ukrayna, İran və Cənubi Koreyadır. Bu günədək

tədqiq olunmuş resurslar belə söyləməyə imkan yaradır ki, hazırda Azərbaycanda yerin təkində 1 milyard tondan çox neft, 800 mlrd. k metr qaz, 230 mln. ton metal, 240 mln. t alunit filizi, sement istehsalı üçün 370 mln. ton xammal, 230 mln. t seolit, ildə 730 mln. k metr mineral su ehtiyatı və s. təbii xammallar vardır.

Azərbaycan torpağı faydalı və münbit mikroelementlərlə zəngindir. Həmçinin, respublikamız əlverişli iqlim şəraitinə malikdir. Bütün bunlara rəğmən kənd təsərrüfatı mallarının ixracına görə dünya bazarında özünəməxsus yer ala bilmir. Bunun birinci səbəblərindən biri ETT-nin ən təzə nailiyyətlərinin kənd təsərrüfatı sahələrinə tətbiq olunmamasıdır. Başqa səbəbi isə kənd təsərrüfatı istehsalında əsaslı struktur dəyişikliyinə zəif yerinə yetirilməsi, xüsusən beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi yanaşmalarına, onun sürət əmsalına əsaslanan ixtisaslaşmaya deyil, tez kommersiya kanalı yaradan, gəlir gətirən, lakin dünya bazarına çıxma bilməyən, bunun perspektiv tələblərinə uyğunlaşa bilməyən təsərrüfat sahələrini yaradıb işə salmağa istiqamət götürülür. Perspektivi olmayan bu təsərrüfatçılıq istiqamətini dəyişmək, milli xammal və komplektləşdirici məmulatlara əsaslanan və beynəlxalq bazarda strateji mövqe qazana bilən istehsal sahələrini əsaslar kimi ilk sıraya çıxarıb bütün sahəni sistemli inkişaf etdirmək vacibdir.

Azərbaycanın xarici-iqtisadi münasibətlərində prioritetlər kimi aqrar bölmənin emal mallarını ticarəti də əsas götürülməlidir. Ona görə ki, bu sahənin son hazır mallarının xarici ticarət dövriyyəsinə cəlb olunması ilə həmin malların satışı üzrə dünya bazarında rəqabət qabiliyyətlilik qazanmaq mümkündür. Bu isə öz növbəsində Azərbaycanın kənd təsərrüfatında dünya ixtisaslaşmanın prinsiplərinin özünə yer tapmasına və beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinə girməyə imkan yaradacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Avropa qitəsində daha dərin integrasiya prosesləri baş tutur. İlk öncə, söhbət dünyada böyük ticarət şəbəkələri yaradan Avropa İttifaqına daxil olan dövlətlərdən gedir. Beynəlxalq ticarətin 40%-i Avropa İttifaqının, 14%-i ABŞ-ın, 8%-i isə Yaponiyanın payına düşür. Beynəlxalq əmtəə dövriyyəsinin yarından çoxu hissəsini Avropa İttifaqının daxilində geden ticarət təşkil edir. Bu

regional integrasiya birliyinə daxil olmayan Avropa ölkələri Avropa İttifaqının ticarət üzrə tərəfdaşları hesab edirlər. Avropanın beynəlxalq integrasiya prosesinin bütün səviyyələrində iştirakı, öncələr olduğu kimi hazırda da əsasən Avropa qitəsi çərçivəsində genişləndirilir. Avropa İttifaqının inkişafının 1992-ci ildən başlayan təzə mərhələsi Avropa İttifaqı ilə ABŞ və ittifaqa daxil olmayan başqa tərəfdaşlar arasındakı qarşılıqlı münasibətin sürətinin azalması ilə müşayiət edilir. Amma, Avropa İttifaqının bir bazarının üstünlüyü, Amerika və digər xarici dövlətlərlə, xüsusu ilə də, Avropa İttifaqına daxil olmayan dövlətlərlə birbaşa xarici investisiya əməliyyatlarına stimullaşdırıcı təsir edir. Məsələ vahid Avropa bazarının cəlbədiçi olmasında deyildir, bu bazara daxil dövlətlərin transmilli korporasiyalarının maneələri dəf etmək üçün xarici integrasiya münasibətlərinə girdikləri dövlətlərdə özlərinin təsir dairəsini genişləndirməkdə, istehsalın təşkil edilməsində ənənəvi vasitələrdən istifadə etmələrindədir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının real vəziyyəti və mümkün perspektivlərini qiymətləndirmək üçün bəzən eyni durumda olan dövlətlərlə müqayisə etmək xeyli geniş təhlil imkanları yaradır. Bu aspektdən Nigeriyada bu gün yaşanan problemlərə nəzər yetirək. Qeyd etməliyik ki, Nigeriya da Azərbaycan kimi neft ölkəsidir. Neft gəlirləri Nigeriyanın ümumi gəlirlərinin 80%-dir. Eynilə, Azərbaycanda da ixracın 80%-ni neft təşkil edir. İkincisi, onlarda da bizdən fərqli perspektivsiz sərt maliyyə sabitliyi kursu yerinə yetirilir. Nigeriyanın neft gəliri təxminən 20 milyard dollardır. Lakin buna baxmayaraq borclarını ödəyə bilmir. Azərbaycanda isə Nigeriyadan fərqli perspektivli dəyişkən maliyyə siyasəti həyata keçirildiyindən ölkəmizin iqtisadiyyatına maliyyə xaosu əsaslı təsir edə bilməmişdir. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya proseslərinin modern vəziyyəti bütün reallığı ilə göstərir ki, vaxtilə xırdalanmağa tərəf gedən tənzimlənmə sistemi indi, əksinə təmərküzləşməyə və mərkəzləşməyə meyllidir. ABŞ-ın tarixi prezidentlərindən biri C.Vaşinqton ABŞ yaradılanda demişdir ki, vaxt gələcək bəşəriyyət Avropa Birləşmiş Ştatlarının yaranmasının şahidi olacaq. Artıq belə birlik yaranmışdır. İri dünya birliklərinin

yaradılması digər xırda dövlətlərin, millətlərin, etnik birliklərin, qrupların, yaxud əməkdaşlıq qruplarının qurulması zərurətini meydana gətirir.

Əksər dövlətlər öz siyasi və iqtisadi gələcəyini bütövlükdə Qərbi Avropa dövlətləri ilə integrasiyada fəal iştirak etməkdə, Şərqi Avropada müstəqillik əldə etmiş dövlətlər isə Avropa İttifaqına üzv olmaqda görürlər. Lakin, bu dövlətlərin Qərbi Avropaya integrasiya olunma planı, Şərqi Avropanın könhə sosialist dövlətlərin bazar iqtisadiyyatının müvəffəqiyyətlə inkişaf etməsi, bu ərazisə siyasi vəziyyətin sabit qalmasından daha çox asılı olur. Avropa İttifaqının beynəlxalq bazarda Şərqi Avropa dövlətlərinin rəqabətindən xilas olmaq istəyi ilə Şərqi Avropa dövlətlərinin istəyi üst-üstə düşür.

Azərbaycanın Avropa Şurasına qəbulu, NATO, Avropa İttifaqı və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı axır illərdə dövlətimizə inamı yüksəltmiş və iqtisadi münasibətlərimizi daha da genişləndirmişdir. 2000-2012-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün xarici investisiyalar 967 mln. dollardan 9905,7 mln. dollaradək artmışdır. Həmçinin, neft sənayesinə bu vaxt ərzində 546,1 mln. dollar və 5950,7 mln. dollar; qeyri-neft sahəsinə isə 380,9 mln. dollar və 3496,7 mln. dollar investisiya yatırılmışdır. Qoyulmuş investisiyalar Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə, mədəniyyət, təhsil, infrastruktur və digər sahələrdə müxtəlif layihələrin yerinə yetirilməsinə sərf edilmişdir. Qoyulmuş investisiyaların 2000-ci ildə 262,9 mln. manatı, 2003-cü ildə 238,3 mln. manatı, 2005-ci ildə 698,4 mln. manatı, 2007-ci ildə 1576,6 mln. manatı və 2012-ci ildə 2357,9 mln. manatı xarici dövlətlərdən verilən maliyyə kreditləri hesabına yerinə yetirilmişdir. Bu gün Azərbaycan Respublikası Cənub-Şərqi Asiya dövlətlərinin iqtisadi nailiyyətlərini öyrənərək onların təcrübəsindən istifadə etməli və mümkün qədər öz maliyyə ehtiyatlarına güvənərək yerli mənbələr hesabına iqtisadiyyatın, həmçinin xarici ticarətin investisiyalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirməlidir.

Qeyd etməliyik ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda dünyada inkişaf etmiş 23 ölkənin siyahısı qeyd edilir və onlardan 7-nin sənaye cəhətdən daha çox inkişaf etdiyi və

ÜMM-un həcminə görə fərqləndiyi qeyd olunur. Bu ölkələrə Kanada, ABŞ, Almaniya, İngiltərə, İtaliya, Fransa və Yaponiya aiddir. Axır illərdə siyasi danışıqlarda “yeddilik” “səkkizlik”lə əvəzlənmişdir. Yəni ki, buraya Rusiya Federasiyası da daxil olunmuşdur. Avropanın inkişaf etmiş dövlətləri Avropa İttifaqında birləşmişlər. Avropa İttifaqı – Qərbi Avropa ölkələrinin aparıcı integrasiya qruplaşmasının rəsmi adıdır. Avropa İttifaqı 1993-cü ilin noyabrın 1-nə kimi Avropa İqtisadi Birliyi adlandırılırdı. Avropa İttifaqına – Almaniya, Fransa, İngiltərə, İspaniya, Portuqaliya, İtaliya, Danimarka, Belçika, Avstriya, İrlandiya, Yunanıstan, Niderland, İsveç, Finlandiya və Lüksemburq daxildir. İndiki dövrdə Avropa İttifaqına bəzi postsosialist və digər ölkələr də daxil edilmişdir. Məsələn, Macarıstan, Polşa, Çexiya, Estoniya, Sloveniya, Slovakiya, Litva, Latviya, Kipr və Maltanı göstərmək olar. Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasına (AATA) – Avstriya, Norveç, İsveç, İsveçrə, İslandiya və Lixtenşteyn daxildir; Şimali Amerika azad ticarət müqaviləsi (NAFTA) isə ABŞ, Meksika və Kanada arasında bağlanmışdır.

Göründüyü kimi müxtəlif beynəlxalq iqtisadi integrasiya bloklarında bir araya gələn bu dövlətlər dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərdir ki, bunlar da həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən öz gücünü bütün dünyaya nümayiş etdirirlər. Müxtəlif beynəlxalq iqtisadi integrasiya bloklarının iqtisadi və siyasi çəkisi eyni deyildir. Belə bir şəraitdə iqtisadi qloballaşma prosesi ilə əlaqədar məsələlərin və ziddiyyətlərin köklü surətdə həll olunması üçün hər hansı bir möcüzəli vasitənin tapılması məsələsini qarşıya qoymaq mənasızdır. Bir çox yeni iqtisadi modellər yaratmaq olar, lakin onlar mövcud yerli iqtisadi maraqlar sistemi ilə ziddiyyətə gələrsə, o zaman onların səmərəliliyi sıfıra bərabər olacaqdır. Modern dünya təsərrüfatında dövlətlərin bir-birinə yaxınlaşması prosesi hələ ki, regional səviyyədə baş verir. Bu aspektdən iqtisadi ədəbiyyatlarda dünya təsərrüfatının inkişafına, onun bütövlüyünə və tamlığına regional bölgü tərəfdən yanaşılır.

Regional yanaşma üç istiqamətdə şərh edilir. İlk öncə, dünya təsərrüfatı prizmasından yanaşmadır. Buraya 7 dövlət daxildir: ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa,

İtaliya, Almaniya, Kanada və Yaponiya. Bu ölkələrin yerinə yetirdikləri funksiyalar bunlardır: lazımi zamanda ölkələrə maddi, maliyyə və hərbi kömək etmək, fəal integrasiya yolu ilə inkişaf, mehriban qonşuluq və sülh əlaqələrini fəal müdafiə etmək. İkincisi, geoiqtisadi yanaşmadır. Buraya yaxın dövlətlərin iqtisadi ittifaqı daxildir. Məsələn, Avropa İttifaqı, Şimali Amerika Alyansı, MDB və s. Onların məqsədi vahid bazar, vahid iqtisadi zona yaratmaqdır. Üçüncüsü, ərazi təkrar istehsal yanaşmasıdır. Müstəqil ölkələrin daxili əraziləri bu cür yanaşmaya aiddir. Müstəqil ölkələr coğrafi sərhədlərinə görə ayrılırlar da, öz içərisində ərazi əmək bölgüsünə iqtisadi regionlara bölünməklə regional təkrar istehsal prosesinin bütövlüyünü qoruyub saxlayırlar.

Bu bir faktdır ki, artıq dünya iqtisadiyyatında təzə əks mənzərə yaranmaqdadır. Beynəlxalq əmək bölgüsü, istehsal təyinatlı investisiya əməkdaşlığının beynəlxalqlaşdırılmış təsərrüfat bölmələri çərçivəsində dünya bazarının subyektləri arasında qarşılıqlı münasibətdə kooperasiya əlaqələri formalaşır. Bu da ayrı-ayrı istehsal sahələrinin, daha dəqiq, ümumi və xüsusi əmək bölgüsünün inkişafına zəmin yaradır. Beynəlxalq ticarətin özü firmalararası əlaqələri daha da artırır və nəticədə beynəlxalqlaşdırılmış təkrar istehsal kompleksinin güclü təbəqəsi yaranır.

Göründüyü kimi, beynəlxalq əmək bölgüsünün genişlənməsi əsasında məhsuldar qüvvələrin beynəlmilləşməsi çoxalır, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sisteminin çoxnövlülməsinə əmələ gəlir. İndiki qloballaşma şəraitində beynəlxalq iqtisadi təşkilatların müxtəlif növləri: beynəlxalq maliyyə-valyuta əlaqələri, elmi-texniki informasiya və texnologiyaların mübadiləsi, kapitalın beynəlxalq hərəkəti, beynəlxalq ticarət, iş qüvvəsinin miqrasiyası, xarici investisiya və s. yaranıb inkişaf edərək artır.

Coğrafi mövqedən yanaşdıqda iqtisadiyyatın ixtisaslaşdırılması, inkişafın sənaye yaxud xammal istehsalı istiqamətində aparılması kimi məsələlərə münasibət dəyişir. Belə ki, modern bazar iqtisadiyyatı vəziyyətində hər bir dövlətin xarici ticarət münasibətlərin istiqamətləri, onun nəticələri ölkə ərazisindəki təbii resursların zənginliyindən və sistemli və onun birgə inkişafından asılı olmalıdır. Bunlar isə

ərazisinin böyük yaxud kiçikliyindən asılı deyildir. Modern dünyada elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, inkişaf yalnız texnoloji sahələrlə əlaqələndirilir. Liderliyi o dövlət əldə saxlayır ki, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş olur. Əslində bu dövlətlər sənaye-texnoloji istiqamətli respublikalara çevrilirlər. Xammal istehsalı istiqamətli respublikalarda isə vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Təbii resurslarla zəngin olan ABŞ, İsveç kimi ölkələr tarixən xarici ticarət fəaliyyətlərinə təbii ehtiyatların xaricə ixracı ilə başlamışdır. Lakin, XX əsrdə təbii sərvətlərə malik çox az saylı dövlətlər iqtisadi yüksəlməyə nail olmuşlar, çünki rəqabət mübarizəsində başlıca üstünlük biliyə, informatikaya verilmişdir. İndiki dövrdə ixracatının $\frac{2}{3}$ -i xammalın payına düşən dövlətlər də var. Onlardan Kanadanı və Latın Amerikasını ölkələrini göstərmək mümkündür. Özlüyündə dünya bazarında xammal və yanacaq məhsulları üzrə ixtisaslaşma heç də ölkənin iqtisadi inkişafının maneələrlə üzləşməsi demək deyil. Bu, ölkənin iqtisadi inkişafından asılıdır. Müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı demək olar ki, neft və qaz məhsulları ixrac edən dövlətdir. İqtisadiyyatın bütün sahələrinin eyni anda inkişafının təmini mümkün olmadığı şəraitdə və dünya standartları səviyyəsində texnologiyanın çatışmadığı və valyuta ehtiyatı yaradılması ehtiyacının hiss edildiyi bir dövrdə dövlətimizin iqtisadi prioritetləri seçiminin qlobal inteqrasiyasının bu istiqamətləri olduqca diqqəti cəmləndirir. Başqa tərəfdən, nəzərə alınmalıdır ki, hər cür dar çərçivəli ixtisaslaşma, xüsusən də yanacaq-xammal hasilatı üzrə ixtisaslaşma ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün, həmçinin müəyyən dərəcədə emaledici və ağır sənayenin inkişafına çətinliklər törədə bilər.

Nə qədər ki, inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən beynəlmilləşdirilmiş təkrar istehsal prosesi ilə əlaqədar dünyada əldə olunan gəlirlərin yaradılmasında xammal-yanacaq ehtiyatları çox olan hər hansı bir ölkə iqtisadiyyatının inkişaf perspektivi və onun dünyanın iqtisadi inkişafında rolu nəzərə alınmır, qloballaşmanın gələcəyinə şübhə yaranır.[38] Əgər xammal-yanacaq ehtiyatları ilə zəngin olan dövlətlərin iqtisadiyyatı dünya təkrar istehsal prosesinin tam hüquqlu iştirakçısı yerində dünyanın aparıcı dövlətləri tərəfindən tanınarsa, onda bunun xammal ehtiyatlarının bir çox

sahələr üzrə təzədən bölünməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafının dünya səviyyəsinə çıxarılmasına imkan yaradar. Təəssüf ki, bütün ölkələr buna nail ola bilmirlər. Çünki bu ölkələrə hələ ki, xammal bazası kimi yanaşılır və onlar dünya təkrar istehsal prosesində əsassız olaraq bir növ yardımçı təsərrüfat rolunu yerinə həyata keçirirlər. Azərbaycanın indiki durumu bunu təsdiq etməyə imkan yaradır. Belə ki, ölkəmizin yüksək iqtisadi potensialı olmasına baxmayaraq xarici dövlətlərin diqqətini yanacaq-xammal bazası kimi cəlb edir.

Lakin ölkəmizdə təzə texnologiyanın, nou-haunun, texniki tərəqqi imkanlarının geniş tətbiqi yanacaq və xammalın hazır emal məhsuluna çevrilməsinə köməklik edir. Bunun üçün isə külli miqdarda investisiya ,maliyyə vəsaitləri tətbiq olunmasına tələb yaranır ki, bu tələblərin təklifdən daha artıq olmasında özünü təzahür edir.

Bir sıra dövlətlərin təcrübəsindən görünür ki, ancaq təbii resursların ixracına arxalanmaq olmaz. Ona görəki təbii resurslar tükənən və tükənməyəndir. Xüsusilə tükənən resursların ixracında diqqətli olmaq vacibdir. Tükənən ehtiyatlar dünya bazarlarında qiymətlərin enib-qalxmasından asılı olaraq ölkə iqtisadiyyatının inkişafına gələcəkdə neqativ təsir edə bilər. Ümumiyyətlə, axır illər Azərbaycanın xarici ticarət dövryyəsinin coğrafiyası yüksəlmiş və pozitiv istiqamətdə inkişaf etməkdədir. Azərbaycanın özünün daxili mallarının dünya bazarlarına ixarcı, ölkənin yerli valyutasının digər ölkələrin valyutaları ilə sabit mübadiləsi nəticəsində idxal və ixrac balansının tarazlığını daim qoruyub saxlamağa cəhd edir.

Dünya iqtisadiyyatının modern səviyyəsi subut edir ki, XXI əsrdə xarici ticarətin vəziyyəti çox dəyişiləcək və dünya birliyinin xüsusi diqqət mərkəzində olacaq. Müasir texnologiya tələb edir ki, faydalı qazıntıların, nadir elementlərin, enerji ehtiyatlarının, okeanın və dənizin dibindəki neftin və qazın çıxarılmasına böyük ehtiyac duyulur. Bunu yeni aşkar olunmuş xammal və yanacaq mənbələri də tələb edir. Yeni əsrin texnoloji simasını bir çox hallarda onlar müəyyən edəcəklər. Ona görə də dünya təkrar istehsal prosesində yanacağın, xammal və materialların gələcək istismarı üçün hər bir ölkənin hüquqlarını möhkəmləndirmək lazımdır.[41]

Beləliklə, dünya təsərrüfatının qloballaşdırılması ayrı-ayrı ölkə iqtisadiyyatlarına aid beynəlmilləşdirilən istehsal sahələrinin birləşməsinə, vahid strukturların yaranmasına, dünya təkrar istehsal prosesinin yaradılmasına gətirib çıxarır. İndiki dövrün inkişafını qloballaşdırmadan kənarda təsəvvür etmək mümkünsüzdür. Qloballaşdırma dövlətin təkrar istehsalının ixtisaslaşdırılmasına gətirib çıxarır. Öz iqtisadi infrastrukturuna görə müxtəlif dövlətlərin iqtisadiyyatları dünyanın iqtisadi xəritəsində daha da sıx bir araya gəlirlər. Onlar da ümumdünya təsərrüfatı, ümumdünya miqyasında təkrar istehsal prosesi üçün lazım olan vacib tərkib hissələrdən ibarətdir. Bununla, indiki mərhələ tədricən ayrı-ayrı ölkə təsərrüfatlarının hərəkətində böyük açıqlığı, istehsal amillərinin yerdəyişməsi üçün maneələrin azalması ilə xarakterizə edilir.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın global proseslərə birləşməsi və təkrar istehsal prosesinin beynəlmilləşməsi onu dünya iqtisadi sahəsinə daha da yaxınlaşdırır və beynəlxalq integrasiya sahəsini bir daha genişləndirir. Bu isə öz növbəsində Azərbaycanın regional və subregional dərəcələrdə xarici ticarət münasibətlərinin səmərəli təşkilinə şərait formalaşdırır. Belə ki, ölkənin xarici ticarəti təkcə məhsullar və xidmətlər ticarətini deyil, eyni anda valyuta-kredit münasibətləri, texnika və texnologiyalar mübadiləsini, investisiyalar və əmək bazarlarını da əhatə edir. Şübhəsiz ki, belə çoxtərəfli xarici ticarət münasibətlərindən birinci növbədə regional, sonra isə dünya miqyası üçün perspektivi olanları əsaslar kimi seçib proqnoz təhlilini aparmaq vacibdir. Belə mənada beynəlxalq normalara diqqət göstərməli, beynəlxalq ticarət əməliyyatlarını tənzimləyən Vyana və Haaqa konvensiyalarına, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına qoşulmaq, YUNKTAD-da aktiv fəaliyyət həyata keçirmək günün vacib məsələləri sırasına aid edilməlidir. Başqa halda isə Azərbaycanın xarici ticarət münasibətləri həm inkişaf etmiş və həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin ticarət qaydalarını nəzərə almaqla yaradılmalı, yəni balanslaşdırıcı əsaslara malik olmalıdır. Yəni məhsullar üzrə xarici ticarət dövriyyəsi özünün çeşid-keyfiyyət strukturu ilə həm

ixrac gücünün sabit sürətlə artımında, həm də idxalın iqtisadi səmərəliliyinə əsaslanmalı və xarici asılılıq səviyyəsini aşağı salmalıdır.

3.3. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi siyasət strategiyasının formalaşdırılmasının hüquqi təminatı

Xarici iqtisadi əlaqələrin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini, daxili bazarının qorunması yerli istehsalın genişləndirilməsi, daxili bazarlarda rəqabətin güclənməsi, habelə yerli istehsalçıların xarici bazarlara çıxışının stimullaşdırılması baxımından olduqca əhəmiyyətli dir.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hər bir formasının özünəməxsus hüquqi tənzimləmə mexanizmi var.

Xarici ticarət əlaqələri hüquqi cəhətdən 10 yanvar 1994-cü il tarixi “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin səmərəliliyinin səmərəliliyi” haqqında 5 aprel 1994-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında”, 17 dekabr 1996-cı il tarixli «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin təkmilləşdirilməsi haqqında», 24 iyun 1997-ci il tarixli, Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları, və s. bu fərman qərarlar əsasında tənzimlənir.

Xarici iqtisadi siyasət əlaqələrinin verimliliyini artırmaq üçün, mərkəzi və yerli icra orqanlarının fəaliyyət istiqamətləri və təşəbbükarlığı genişləndirilməli, regionlarda hüquqi və digər xidmətlərin formalaşdırılması ilə bağlı ümumi normativ qaydalar və qanunlar sadələşdirilməlidir. Ötən illərdə bağlanan müqavilələrin, konvensiyaların, razılaşmaların və protokolların təsdiq edilməsi ilə formalaşdırılan hüquqi və siyasi əsasların təhlili Azərbaycan Respublikasının 20 illik dövlət müstəqilliyi boyunca hüquqi institutlarının və qurumların formalaşdırılması prosesini, həmçinin ölkənin bütün beynəlxalq təşkilatlara inteqrasiya prosesini izləməyə imkan verir.

Araşdırmalardan məlum olur ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizlə beynəlxalq integrasiya birlikləri, inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələr, Cənub-Şərqi və Mərkəzi Asiya ölkələri, o cümlədən Şərqi Avropa, MDB və Baltikyanı ölkələr arasında ticari-iqtisadi və elmi-texniki, sosial-mədəni, hüquqi və siyasi, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sferasında və digər sahələrdə 2500-dən artıq birgə sənədlər qəbul edilmişdir. Bu sənədlərin imzalanması nəticədə ölkə iqtisadiyyat, ümumilikdə ölkədə idarəetmə sistemi açıq sistemə çevrilmişdir.

Müasir dövrdə ayrı-ayrı dövlətlərin özlərindən asılı olmayaraq, ümummilli səviyyədə qərarların qəbulu prosesinin təmin edilməsi, qlobal səviyyədə hüquqi tənzimləmə sferasının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və qəbul edilən qərarların birliyə üzv olan dövlətlər tərəfindən dəstəklənməsi, tələb olunan dispoitiv və imperativ normativlərin işlənib-hazırlanması prosesi davam edir.

Mili Məclis tərəfindən ölkəmizin Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı, Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası və digər beynəlxalq qurumlara üzv olması ilə bağlı hüquqi standartlar müəyyən olunmuşdur. Beynəlxalq hüquqi normaların praktik olaraq tətbiqi və milli qanunvericilik standartlarının transformasiyası ilə dövlətin strateji mənafeyi xarici iqtisadi müstəvidə və milli iqtisadiyyat müstəvisində həyata keçirilir. Qeyd edilənlər onunla bağlıdır ki, hüquqi-institusional əsaslar rezidentlər və qeyri-rezidentlər, idarə edənlər və idarə olunanlar, istehsalçılar və istehlakçılar arasında iqtisadi əlaqələrin təcrübi forması kimi sayılır. Sonda siyasət və iqtisadiyyat arasında mübarizə həlledilmiş olur.

Xarici iqtisadi siyasət müstəvisində önəmli yerə sahib olmaq və hazırkı dövrdə əlavə dəyərin bölgüsündə iştirak etmək üçün aşağıda göstərilənlər tələb edilir:

- Tikinti üçün nəzərdə tutulmuş ilkin layihələrin seçilməsində əsas prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi, bu prosesdə şəffaflığın təmin edilməsi, ümummilli əhəmiyyət kəsb edən layihələrin həyata keçirilməsində dövlətin iştirak etməsi;

- “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət

Proqramı” ilə bünövrəli şəkildə sosial-iqtisadi inkişaf strateji proqramının əlaqələndirilməsi;

- Milli iqtisadiyyatın bütün sektorları, xüsusilə də aqrar sektor üçün əmək resursları bazarının formalaşdırılması;

- Milli iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə iqtisadi artımı təmin edə biləcək elmi-texniki siyasətin reallaşdırılması, elmin istehsal infrastrukturu ilə münasibətinin möhkəmləndirilməsi;

- Dövlət tərəfindən sənayenin yenidən qurulmasına yönləndirilmiş məqsədyönlü sənaye siyasətinin reallaşdırılması;

- Elm-tədqiqat işlərinin və istehsal prosesinin möhkəm əlaqələndirilməsi yoluyla yüksək ödənişli iş yerlərinin qurulması, bununla da yüksək elmtutumlu məhsulların dünyaya ixracında ölkəmizin ciddi mövqe tutmasına təkan vermək;

- Bazar tipli innovasiya sisteminin reallaşdırılması, sahibkarlıq sektorunun fəallığının təmin edilməsi, maliyyə bazarlarının möhkəmləndirilməsi;

- Milli iqtisadiyyatın prioritet sektorlarında elmi-tədqiqat işlərinə dövlətin maliyyə dəstəyinin artırılması, bununla bərabər rəqabətə davamlı məhsul istehsal edən müəssisə və firmaların daxili təklifinin motivləşdirilməsi hesabına büdcə vəsaitlərinin geri qaytarılmasını təmin etmək;

- Dövlət büdcəsi vəsaitlərinin birbaşa və dolaylı yolla elmi-tədqiqat işlərinə və universitetlərə istiqamətləndirilməsi, o cümlədən də, konkret elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin həyata keçirilməsi üçün dövlət sifarişlərinin yerləşdirilməsi və yardım paketlərinin verilməsi;

- Elmi-texniki yenilik ilə məşğul olan texnoparkların, biznes-inkubatorların və digər obyektlərin açıq şəkildə maliyyələşdirilməsi;

- Resursların istehancaqın optimallaşdırılması: Bu qiymətlərin və xərclərin aşağı düşməsinə müvafiq olaraq istehsalın mikro və makro göstəricilərinin artırılmasını nəzərdə tutur;

- Korrupsiyaya qarşı beynəlxalq və milli hüquq normativ aktların aliliyi

prinsipinə əməl edilməsi;

- Yüksək texnologiya məhsulu istehsalı istehsalçılarının təkmilləşdirilməsi, istehsal və ixrac məsələlərində dəstəklənməsi üçün kompleks tədbirlərin yerinə yetirilməsi, dövlət büdcəsi vəsaitindən innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsində iştirak edən vençur maliyyə fondların və başqa ixtisaslaşmış maliyyə institutlarının kapitalına investisiya qoyuluşu;

- Beynəlxalq və dövlət qurumlarına və digər orqanlara nəzarət mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsi;

- Bərpa olunmayan təbii resursların effektiv istifadəsini təmin edən proqramlara keçid;

- Əmtəələrin istehsalı və satışında inhisarlaşmanın ləğv olunması;

- Hüquqi-normativ sənədlərin qəbulunda iştirakın standartlaşdırılması və unifikasiyası hesabına biznes mühitinin şəffaflığının təmin olunması;

Ölkə iqtisadiyyatının hazırki inkişaf mərhələsində onun xarici iqtisadi siyasətinin strateji istiqamətləri başlıca olaraq ölkə iqtisadiyyatının müasir vəziyyəti, onun beynəlxalq iqtisadiyyatda mövqeyinin möhkəmlənməsi və ümumi iqtisadi inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsi kontekstində yaranır. Hal-hazırda ölkəmizin xarici iqtisadi siyasətinin strateji hədəfləri daha çox aşağıdakıları əhatə etməlidir:

- Xarici ticarətin ümumi dövriyyəsinin artırılması və ümumi daxili məhsulda xüsusi payının daha da artırılması;

- İxrac-idxalbalansının sağlamlaşdırılması;

- Respublikanın beynəlxalq iqtisadi müstəviyə və beynəlxalq bazarlara inteqrasiya prosesinin sürətləndirilməsi;

- Xarici investisiyaların qeyri neft sektoruna yönləndirilməsi;

- Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarda təmsilçiliyin möhkəmləndirilməsi və ÜTT-yə üzv qəbul olunmaq;

- Beynəlxalq valyuta təşkilatları ilə fəaliyyətin verimliliyinin yüksəldilməsi;

- Regional və qlobal iqtisadi layihələrdə təmsilçiliyin möhkəmləndirilməsi;

- Beynəlxalq miqyasda enerji daşıyıcıları ixrac edən ölkə kimi təmsil olunmaq;
 - Xarici ölkələrin iqtisadiyyatına investisiya və kredit qoyuluşlarının yerləşdirilməsi;
 - Xarici ölkələrdə istehsal və xidmət müəssisələrinin formalaşdırılması və s.
- Qeyd edilənlərlə bərabər xarici ticarət siyasətinin prioritet istiqamətləri kimi aşağıdakı verilənləri də nəzərə almaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:
- Xarici ticarət əlaqələrinin uzunmüddətli perspektivdə istiqamətləndirilməsi;
 - Milli bazarın proteksiya edilməsi və iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafının motivləşdirilməsi;
 - Ölkədə istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq bazarlara çıxarılmasına kömək edilməsi, bir sözlə ixrac potensialının artırılması;
 - Xarici bazarlarda ölkə istehsalçılarının maraqlarının müdafiəsi;
 - İxrac məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
 - Milli bazarın hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi;
 - İdxalın tənzimlənməsi məqsədi ilə səmərəli vergi və gömrük mexanizminin tətbiqi;
 - Tədiyyə balansında müsbət saldoğa nail olunması və s.

Hal-hazırda ölkəmizin xarici ticarətinin strukturu iqtisadi nöqteyi-nəzərdən verimli deyildir. Müasir şəraitdə ölkəmizdə xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi sahəsində reallaşdırılan bütün tədbirlər ticarətin maksimum liberallaşdırılması, onun ümumi iqtisadi inkişaf tələblərinə proporsional olaraq hüquqi tənzimlənməsi mexanizminin müəyyən edilməsi və ticarət siyasətini yaradan bütün dövlət institutlarının fəaliyyətinin ticarət sektorunda mövcud olan məsələlərin həllinə istiqamətlənməlidir.

Bununla bərabər, ölkəmizdə milli bazarın sağlam rəqabət prinsipləri əsasında formalaşması məqsədi ilə bütün lüzumsuz məhdudiyyətlər yavaş-yavaş aradan

qaldırılmalı, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq vətəndaşlara bərabər hüquqlu fəaliyyət mühiti formalaşdırılmalıdır, digər tərəfdən isə, milli istehsalçıların maraqlarının müdafiəsi, ölkənin milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi işi kompleks şəkildə yerinə yetirilməlidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi problemini tədqiq edən zaman xarici ticarət əlaqələrində bilateral asılılıq məsələsinə də xüsusi diqqət verilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət siyasəti birinci növbədə öz təbii sərvətləri üzərində suverenliyi prinsipini həyata keçirməyə xidmət edir. Bu səbəblə xarici ticarət siyasəti:

- sahibkarlıq subyektləri arasında bərabər hüquqluluq prinsipini müdafiə etməli;
- ölkəmizin global maliyyə və iqtisadi mühitinə cəlb olunmasını, inkişaf etmiş ölkələrin bazar strukturuna inkişaf etdirilməsinin və onun azad xarici ticarət fəaliyyətinin reallaşdırılmasında müstəsna hüququnu təmin etməli;
- xarici və daxili iqtisadi sahibkarlıq müstəqilliyi prinsipini inkişaf etdirməli;
- xarici iqtisadi fəaliyyətin bütün mərhələlərində qanunun aliliyi prinsipini təmin etməlidir.

Xarici ticarətin əlaqələrinin hüquqi tənzimlənməsinin klassik metodu tarif, xüsusi gömrük tarifi tənzimlənməsidir. Tarif metodu ölkəyə gətirilən və ölkədən aparılan mallardan gömrük rüsumlarının tutulmasından ibarətdir.

Əvvəlki bölmələrdə qeyd etdiyimiz kimi, dünya praktikasında gömrük rüsumlarının aşağıdakı əsas növbri vardır:

- Spesifik mal vahidinə görə müəyyən edilmiş dəyərə hesablanan gömrük rüsumu;
- Advalor - malın gömrük dəyərinə görə faiz hesablanan gömrük rüsumu;
- Kombinə edilmiş - hər iki növü birləşdirməklə hesablanan gömrük rüsumu.

İdxal və ixrac rüsumları dövlət büdcəsinə əlavə vəsaitin cəlb edilməsini təmin etməklə yanaşı dövlətin müəyyən maraqlarının qorunmasında iştirak edirlər. Bir qayda olaraq ən yüksək ixrac rüsumu dövlətin həmin məhsulla digər dövlətlər üzərində üstünlüyünü qoruyub saxlayır və onun satışından yüksək həcmdə vəsait əldə etmiş olur.

Xarici ticarət əlaqələrinin tarif tənzimlənməsinin elementlərinin biri də gömrük dəyəridir. Bu ölkəyə gətirilən məhsulların qiymətləndirilməsinin əsasında durur. Gömrük dəyəri aşağıdakı üsullarla müəyyən edilir.

- dəyərin toplanması üsulu ilə;
- gətirilən malların sərbəstləşmə qiyməti ilə;
- eyni cinsli malların sövdələşmə qiyməti ilə;
- dəyərin çıxılması üsulu ilə;
- ehtiyat üsulu ilə.

Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsinin tarif metodu 20 iyun 1995-ci il tarixli, “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu, 22 aprel 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri” haqqında, Nazirlər kabinetinin qərarı və digər normativ aktlara uyğun həyata keçirilir.

Azərbaycan respublikasının əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün gömrük rüsumlarının son həddi Milli Məclis tərəfindən müəyyən olunur. Bəzən mövsümü xüsusi növ gömrük rüsumları da tətbiq olunur.

Mövsümü rüsumlar əsasən malların idxal və ixracını operativ tənzimləmək məqsədilə tətbiq olunur. Dövlətin iqtisadi mənafeyini qorumaq üçün idxal olunan malları müvəqqəti olaraq aşağıdakı xüsusi növ rüsumlar tətbiq olunur, xüsusi rüsumlar və kompensasiya rüsumları.

“Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları haqqında” Azərbaycan prezidentinin fərmanına əsasən müxtəlif növ idxal-ixrac əməliyyatlarının növləri aşağıdakılardır:

1. Respublikada istehsal, emal, təkrar emal olunan malların ixracından rezidentlər sərbəstdirlər və nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla onların fəaliyyətləri məhdudlaşdırıla bilməz.

2. kredit ixrac əməliyyatları faktiki mal ixracından sonra haqqın müəyyən şərtlərlə və hər hansı müddət ərzində ödənilən malların ixrac əməliyyatları nəzərdə tutur.

3. təkrar ixrac əməliyyatları Azərbaycana gətirilən xarici mənşəli malların yenidən işlənmədən digər xarici əməliyyatdır.

4. konseqnasiya yolu ilə ixrac əməliyyatları xarici şəxslərlə bağlanmış müqavilələrə əsasən respublika hüduqlarından kənarda satışı müəyyən müddət ərzində aparılan malların ixracını nəzərdə tutur.

5. müvəqqəti ixrac əməliyyatları xarici ölkələrdə xidmət göstərilməsi, lizinq əməliyyatların aparılması, sərgilərdə iştirak və s. üçün malların yenidən işlənmədən AR-na qaytarılması şərti ilə ixracıdır.

6. prezidentlərin öz vasitələri hesabına idxal

7. barter əməliyyatları dəyəri ödənilmədən ekvivalent məbləğdə qarşılıqlı mal mübadiləsinin nəzərdə tutur.

8. kooperasiya əməliyyatları xammal, yarım fabrikatlar və məhsulların bu və ya digər (təmiz, emal, son məhsul şəklinə gətirilmə və s.) məqsədilə müvəqqəti olaraq ixracını (və yaxud idxalını nəzərdə) tutur.

9. Sərhədyanı ticarət müstəsna olaraq müvafiq sərhədyanı ərazi çərçivəsində istehsal olunan eləcə də müvafiq sərhədyanı ərazi çərçivəsində istehlakı nəzərdə tutulan mallara münasibət də yerli ehtiyacların ödənilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının sərhədyanı ərazisində daimi yaşayış yeri olan bütün rezidentlər tərəfindən həm sərhəd dövlətlərlə beynəlxalq müqavilələrdə müəyyən olunmuş müvafiq sərhədyanı ərazidə xarici şəxslərlə həyata keçirilə bilər.

Sərhədyanı ərazilər və sərhədyanı ticarət qaydaları iqtisadi inkişaf nazirliyinin rəyi ilə ARNK tərəfindən müəyyən olunur.

İxrac yönümlü mal və xidmətlərin satışı bir qayda olaraq yalnız onların haqlarının qabaqcdan ödənilməsi, yaxud qeyri çağrılmaya akkreditiv açılması yolu ilə bu və ya birinci dərəcəli bankların zəmanəti əsasında həyata keçirilir. Bankların dərəcələri beynəlxalq kredit reyting agentlərinin təminatlarına əsasən Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyən olunur. Bütün rezidentlər tərəfindən satılan malların ölkə ərazisindən çıxarılma gömrük orqanları tərəfindən yalnız onların haqqının ödəndiyi, yaxud akkreditiv və ya birinci dərəcəli bankların zəmanəti təqdim edildiyi barədə Azərbaycan Respublikasında valyuta əməliyyatlarının aparılması üçün icazəsi müvəkkil bankların bunu təsdiqləyən sənədi təqdim olunduqca icazə verilir.

Bütün rezidentlər tərəfindən xarici öləklərdən mal alınması və xidmət göstərilməsi ilə bağlı olan idxal hesablaşmaları Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinə müvafiq olaraq aparılır. İdxal hesablamalarına nəzarət müvafiq banklar tərəfindən həyata keçirilir.

Xarici ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı malları respublikanın gömrük ərazisindən apanmasına və gətirilməsinə gömrük orqanları, hesablaşmaları isə müvəkkil banklar nəzarət edirlər. Mövcud qanunvericiliyin və qaydaların pozulması halları barədə adı çəkilən orqanlar tədbirlər görülməsi üçün aidiyyəti dövlət orqanlarına təqdimat verməlidirlər.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığının və xarici ölkə vətəndaşlarının işləmək üçün ölkədən getməsi və ölkəyə gəlmək məqsədlərini “Əmək miqrasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu tənzimləyir. Bu qanunda göstərilir ki, əcnəbilər haqqı ödənilən əmək fəaliyyətini həyata keçirmək üçün fərdi icazə aldıqdan sonra Azərbaycan Respublikasında işləyə bilirlər. Bunun üçün əcnəbilər mövcud icra hakimiyyəti orqanları onları işə qəbul etmək istəyən hüquqi və fiziki şəxslər vasitəsilə müraciət etməlidirlər. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən xarici hüquqi şəxslərin, filial və nümayəndəliklərin rəhbərləri və onların müqavilələri vəzifəsinə

cəlb olunan əcnəbilər, həmçinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan əcnəbilərdir ki, bu cür icazələr tələb olunmur.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşları xarici hüquqi və ya fiziki şəxslərin birbaşa dəvəti, Azərbaycan Respublikasında dövlət qeydiyyatından keçmiş hüquqi şəxslərin vasitəçiliyi ilə fərdi yolla xarici ölkələrdə işə düzələ bilirlər. Vətəndaşlar xarici ölkələrdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olduqda 1 ay müddətində Azərbaycan Respublikasının həmin ölkədəki diplomatik nümayəndəliklərində qeydiyyatdan keçməli və həmin ölkədə işləmələri barədə rəsmi sənəd təqdim etməlidir. Ümumiyyətlə, qanunda əcnəbilərin Azərbaycan Respublikasında əmək miqrasiya qaydaları, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xarici ölkələrə əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi mexanizmləri əks olunmuşdur. Yuxarıda adları çəkilən normativ hüquqi aktlardan başqa 11 dekabr 1998-ci ildə Azərbaycan BMT-nin “Bütün fəhb miqrantları və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının qorunması haqqında” 18 dekabr 1990-cı il tarixli beynəlxalq Konvensiyaya qoşulmuşdur. Əmək miqrasiyası proseslərin sosial-iqtisadi həyatın bir çox sahələrinə bilavasitə təsir etdiyini nəzərə alsaq, onların dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və idarə olunmasının zəruriliyini daha aydın görürük.

Azərbaycan Respublikasında miqrasiyası sahəsində mövcud olan başlıca problemi dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və dövlət nəzarətindən kənar inkişaf etmişdir.

Xarici əmək miqrasiyası prosesinin tənzimlənməsi sahəsində bu cür qeyri-qənaətbəxş vəziyyətin yaranması bir neçə səbəblə əlaqədardır. Hazırda Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının xaricə, istərsə də əcnəbilərin ölkəmizə əmək miqrasiyası heç bir dövlət qurumu tərəfindən tənzimlənmir. Bu sahədə müxtəlif şəkildə 4 nazirlik -Daxili işlər Nazirliyi, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, Xarici İşlər Nazirliyi və Əmək və Sosial Müdafiə Nazirliyi fəaliyyət göstərir. Ancaq bunlardan heç biri bu sahədə aparıcı rol oynayır, onların fəaliyyəti əlaqələndirilməlidir. Buna

görə də ölkədən gedən və ölkəyə gələn əməkçi miqrantların dəqiq qeydiyyat və uçuotu aparılır.

Hazırda xarici ölkələrdə işləyən Azərbaycan Respublika vətəndaşlarının sayı, ixtisası, yaşı və cins tərkibi haqqında heç bir məlumat əldə etmək mümkün deyildir.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin digər forması olan beynəlxalq və regional təşkilatlara üzvlük məsələsinin hüquqi tənzimlənməsinə gəlincə çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Milli Məclisdə hələ də “Beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilməmişdir.

Nəticə və təkliflər

Dünya təsərrüfatı sistemində uğurlu integrasiya prosesi yönündə respublikamız bir tərəfdən iqtisadiyyatın uğurlu struktur quruluşunu formalaşdırmaq, daha mütərəqqi texnika və texnologiyaları, innovasiyaları əldə etmək, başqa tərəfdən də beynəlxalq əmək bölgüsündə sahib olduğu üstün cəhətləri həyata keçirməyə nail olmalıdır. Bu səbəbdən də ölkəmizin xarici ticarət münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi və dünya təsərrüfatı sistemində uğurlu integrasiya prosesinin təmin edilməsi qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir.

İxrac yönümlü istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində mühüm yer tutan modellərdən biridir. Azərbaycan Respublikasının bu modeli uğurla tətbiq edə bilməsi üçün, ilk növbədə təsərrüfat subyektlərinin beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına əhəmiyyət verilməlidir. Bunun üçün ölkənin prioritet sahələrə əsaslı kapital qoyuluşu artırılmalı, istifadəsiz ehtiyat mənbələri fəal təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməli və istehsal olunan məhsulların beynəlxalq bazarlara sərbəst çıxışı stimullaşdırılmalıdır.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və yerli istehsalın stimullaşdırılması baxımından bir sıra əmtəə qrupları üzrə idxal asılılığına son qoyulmalıdır. Ancaq bütün məhsul və xidmətlər üzrə idxalı əvəz edəcək istehsal sahələrini inkişaf etdirmək mövcud potensial, həm də sosial-iqtisadi səmərəlilik baxımından qeyri mümkündür. İdxalı əvəz edəcək istehsal sahələrinin təşkili irihəcmli investisiya qoyuluşları tələb edir və hazırda təsərrüfat subyektlərinin əksəriyyətinin belə imkanları məhduddur. Digər tərəfdən, ölkənin müxtəlif istehsal amilləri ilə təchizi dərəcələri arasındakı fərq özlüyündə xarici ticarətin strukturunu müəyyənləşdirməyə imkan verir və bunun da heç bir əsas olmadan dəyişdirilməsi xarici ticarət sferasında böyük itkilərlə nəticələnə bilər. Məhz belə bir şəraitdə Ölkəmizin xarici ticarət konsepsiyasının əsas metodoloji prinsipi müqayisəli üstünlüklərdən ibarət olmalıdır. Xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinin digər strateji istiqamətlərindən biri də regional iqtisadi integrasiyaya üstünlük verməklə ölkənin müxtəlif beynəlxalq iqtisadi qurumlarda fəaliyyət imkanlarının genişləndirilməsindən ibarət olmalıdır.

Nəzərə almaq vacibdir ki, Ölkəmizin keçid dövründəki spesifik xüsusiyyətləri onun regional iqtisadi integrasiyaya funksional qoşulması imkanını məhdudlaşdırır. Məhz buna görə də müxtəlif iqtisadi-ticarət bloklarına daxil olmaq və tam hüquqlu kimi fəaliyyət göstərmək üçün integrasiyanın ilkin mərhələsini uğurla keçmək lazımdır. Bu isə dünya dövlətləri ilə tarazlaşdırılmış münasibətlərin formalaşdırılmasının zəruriliyini artırır. Gömrük sistemində qanunvericiliyin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, onun Avropa İttifaqı, eləcə də beynəlxalq standart və normalara, o cümlədən Ümumdünya Ticarət Təşkilatının gömrük qiymətləndirilməsi ticarət fəaliyyətinə qadağaların azaldılması və təchizat zəncirinin təhlükəsizliyi kimi istiqamətlərdə tələblərinə uyğunlaşdırılması məqsədilə yeni gömrük məcəlləsinin və onun icra mexanizmlərinin qəbul edilməsi xarici ticarət münasibətlərinin institusional-hüquqi aspektlərini inkişaf etdirə və gücləndirə bilər. Ölkəmizdə ticarət əməliyyatlarına çətinlik doğuran əsas problemlər gömrük tənzimlənməsi və inzibatçılığı ilə əlaqədardır. Göstərmək lazımdır ki, əsas məqsəd gömrük

inzibatçılığını müasirləşdirmək, eyni zamanda bütün icazə və razılıqların, eləcə də lisenziyanın alınması prosesini sadələşdirməkdir. Azərbaycanda təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün həmin maneələrin aradan götürülməsinə xüsusi diqqət ayırmaq lazımdır. Ticarət fəaliyyəti qarşısında bu cür mürəkkəbliliklərin olmaması birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsinə səbəb ola, ticarət əməliyyatlarının artımını gücləndirə və qeyri-enerji sektoruna investisiyaların cəlb olunması nöqtəyi-nəzərindən həlledici olan stabil və proqnozlaşdırılması mümkün olan biznes mühitini formalaşdırı bilər.

Dissertasiya işinin yekununda bütün məlumatlar ümumiləşdirərək müəyyən nəticəyə gəlinmişdir:

Əvvəla onu qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq iqtisadi fəaliyyət təkcə xarici ticarət fəaliyyətinin deyil, bütün növü - siyasi, hüquqi, elmi-texniki və digər münasibətlərində özündə birləşdirən kompleks sahələr və onun kompleksliliyi özünü onun tənzimlənməsi prosesində büruzə verir.

Ölkənin ilkin iqtisadi fəaliyyəti xarici ticarət münasibətlərinin formalaşdırılması ilə başlanır. Ölkəmizin xarici ticarət əlaqəsi əsasən ərzaq məhsullarının idxalı və 1994-cü ildən isə neft kontraktının imzalanması ilə xammal neftin ixracı ilə əlaqədar olaraq genişləndi.

Azərbaycan tranzit coğrafi mövqeyə malik olmasına baxmayaraq, hələ də Xəzər dənizindən ticarət məqsədilə iqtisadiyyatda mühüm rol oynaya biləcək şəkildə istifadə olunmur. Qeyd etmək lazımdır ki, quru yolla daşınmalara nisbətən su yolu daşınmaları daha ucuz başa gəlir və Azərbaycan Xəzər dənizi vasitəsilə daşınmaların həcmi artırmaqla nəqliyyat sektorunun iqtisadi göstəricilərə təsirini artırır bilər. Bu nöqtəyi-nəzərdən Böyük Bakı Dəniz limanının yenidən qurulması vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dəniz limanlarının yalnız Bakıda deyil, həmçinin Lənkəran, Siyəzən, Neftçala və digər dəniz sahili şəhərlərdə yenidən qurulması su yolu ilə yük daşımalarının həcmi bir neçə dəfə artırır bilər. Həmin dəniz limanlarının tikilməsi və təchiz olunması istiqamətində beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıq zəruridir.

Respublikada iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üçün geniş hüquqi baza təşkil edilmişdir, bu hüquqi bazanın əsasını isə ölkənin müstəqilliyini əsası qarantı olan Konstitusiyaya dayanmışdır.

Azərbaycan Respublikasında xarici vətəndaşların fəaliyyəti onların fəaliyyət göstərməsi üçün hüquqi aktlar, iki tərəfli və çoxtərəfli müqavilələrin imzalanmasıdır. Bu fəaliyyət üzrə qəbul olunmuş sənədlər münasibətləri dəstəkləyir və hətta həvəsləndirilir. Belə ki, onların mülkiyyəti toxunulmazlığı hüquqi cəhətdən təminat verilir, ölkədə olan xarici investorlar üçün bəzi güzəştlər verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələrdə iştirakının gün-bəgün genişlənməsi əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsinə təkan verir. Buna görə ölkənin əlaqələri daha da genişlənir

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 20 iyun 1995-ci il;
2. “Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi” 10 iyun 1997-ci il
3. “İxrac nəzarəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 26 oktyabr 2004-cü il;
4. “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 14 aprel 2009-cu il;
5. “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 24 iyun 1997-ci il;
6. “Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi Qaydaları” təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 12 yanvar 1998-ci il;

7. “Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən aksiz vergisinə cəlb olunan malların aksiz dərəcələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 19 yanvar 2001-ci il;

8. “Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 12 aprel 2001-ci il;

9. “Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən, əlavə dəyər vergisindən azad olunan malların siyahısı haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 31 yanvar 2005-ci il;

10. “Malın mənşə ölkəsinin təyin edilməsi Qaydasının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 29 noyabr 2007-ci il

11. Azərbaycanca xarici-iqtisadi fəaliyyəti 2012-2016-ci illərdə. Statistik Məcmuə. Bakı 2017.

12. Dövlət Statistika Komitəsinin buraxılışları: Bakı, 2014,2015

13. Əhmədov M.M. Azərbaycan xarici ticarət əlaqələrinin başlıca istiqamətləri.

14. Bayramov Ə.İ. İnhisarizm. Bakı: Elm, 2002.

15. Əliyev T.Q. Azərbaycanın iqtisadi inkişafında xarici sərmayələrin rolu.

16. Əliyev A.Ə. Azərbaycan iqtisadi siyasəti. Bakı “Qanun” nəşriyyatı, 2003,264 s.

17. Heydərov K.F. Gömrük işinin əsasları. Bakı:Azərbaycan nəşriyyatı, 2000,364 s.

18. Meybullayev M.X. Bazar sistemi və iqtisadi artım. Bakı, 2006.

19. Məmmədov N.M. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi. Bakı, 2005.

20. Muradov M., Egen G. Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşu və məşğulluq problemləri Bakı, 2002

21. Məmmədov X.Ə., Mirzəyev S.Q. Tətbiqi xarici ticarət əməliyyatları . Bakı:2007, 237s

22. Muradov Ş.M. İnsan potensialı. Bakı: Elm, 2007.
23. Quliyev T.Ə. Menecmentin əsasları. Bakı: Nağıl evi, 2001, 518 s.
24. Manafov Q.M. Sahibkarlığın praktiki və nəzəri məsələləri. Bakı, 2007
- Musayev V.R., Seyfullayev İ.Z. Sahibkarlığın əsasları. Bakı: Çaşıoğlu, 2000, 371
25. Sadıqov K.F. , Qafarov K.S., Bədirov N.V. Xarici iqtisadi fəaliyyətin makroiqtisadi tənzimlənməsi.
26. Səmədov A.H., M. Xarici-iqtisadi fəaliyyətin əsas kateqoriyalarına sistemli yanaşma Bakı, 2008
27. Nadirov A.A., Muradov S.M., Hüseynov T. Və b. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 2003.
28. Şəkərəliyev A.Ş. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2003, 258 s.
29. Tağıyev A.H. Bazar iqtisadiyyatının əsasları. Bakı: 2002, 326 s.
30. Kərimov İ.A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri. Bakı, 2006.
31. Isard, Walter, and M. J. Peck, "Location Theory and International and Interregional Trade," Quarterly Journal of Economics, 68 (February 1954), pp. 97-114.
32. Kenen, Peter B., "Nature, Capital and Trade," Journal of Political Economy, 73 (October 1965), pp. 437-460.
33. Ohlin, Bertil, P.-O. Hesselborn, and P. M. Wijkman, eds., The International Allocation of Economic Activity, London, Macmillan, 1977.
34. Ohlin, Bertil, Interregional and International Trade, Cambridge, Harvard University Press, 1933; rev. ed. 1967.
35. Introductory Trade Issues: History, Institutions, and Legal Framework/saylor.org
36. Внешнеторговые отношения между интеграционными объединениями (на примере МЕРКОСУР и ЕС) Ю. С. Змачинская 151-157

37. Рыбалкин А., Щербанин Ю. А., Щетинин В. Д. “Международные экономические отношения”. Москва, Издательство: “Юнити-Дана”, 2007
38. Киреев А. “Международная экономика”: - Москва, Издательство: “Международные отношения”, 1999 г, Ч. 1.
39. “Основы торговой политики и правила ВТО”. Москва, Издательство “Международные отношения”, 2006 г. 443 с.
40. Дюмулен И. И. “Всемирная Торговая Организация”. Москва, Издательство: “Экономика”, 2003 г. 271 с.
41. Пузакова Е. П.. “Мировая экономика и международные экономические отношения”. Москва, Учебник, 2004
42. Шумилов. В. М. “Всемирная Торговая Организация: право и система”. Москва, ТК. Белби, Издательство: “Проспект”, 2006 г. 208с.
43. [http://inweb 18.worldbank.org/new](http://inweb18.worldbank.org/new)
44. <http://www.cis.minsk.by/Russian/ekonomika/ekon-2002.html>
45. [www.economy.gov.az.](http://www.economy.gov.az)
46. [www.maliyye.gov.az.](http://www.maliyye.gov.az)
47. www.cbar.az

REFERAT

Müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasının gələcək sosial-iqtisadi inkişafı məqsədyönlü və sistemli iqtisadi islahatların aparılmasından, xarici dövlətlərlə ölkənin milli maraqlarına uyğun əlverişli xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Dünya təsərrüfat sistemində fəal inteqrasiya edən ölkəmiz bir tərəfdən iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu formalaşdırmaq, daha mütərəqqi texnika və texnologiyaları, elmi yenilikləri əldə etmək, digər tərəfdən də beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduğu üstünlükləri reallaşdırmaq imkanları əldə etmiş olur. Məhz bu səbəbdən xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyasının təmin olunması Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi islahatların strateji istiqamətlərindən biri olaraq müəyyən edilmişdir.

Xarici ticarətin liberallaşdırılması sahəsində həyata keçirilən islahatlar təsərrüfat subyektlərinin beynəlxalq ticarət əlaqələrinin qurulması sahəsində təşəbbüslərinə geniş imkanlar açmışdır. Bu dövrdə ölkə başçısının xarici ticarətin

liberallaşdırılması və bu sahədə süni maneələrin aradan götürülməsinə dair fərmanları xarici tərəfdaşlarla ölkənin idxal-ixrac əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi və xarici ticarətdə müsbət saldonun əldə edilməsində mühüm rol oynamışdır.

Reallaşdırılan mühüm struktur islahatları xarici ticarət əlaqələrinin maksimum liberallaşdırılması, ticarət əməliyyatlarının tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi və ticarət siyasətinin formalaşmasında iştirak edən bütün dövlət strukturları və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin artırılması və bu sahədə mövcud problemlərin həllinə istiqamətlənmişdir. Bütün bunlar, öz növbəsində, respublikanın ixrac potensialının artırılmasına, dünya bazarında rəqabətə davamlı, məhsullar istehsal edəcək müəssisələrin inkişafına, milli standartlar sisteminin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılmasına, investisiyaların və xarici ticarət dövryyəsinin artırılması və coğrafiyasının genişləndirilməsinə imkan yaratmışdır.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi keçid iqtisadiyyatı şəraitində ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyətinin sistemli tədqiqi əsasında onun formalaşması xüsusiyyətlərinin aşkarlanması və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən, onların səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə elmi əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Azərbaycan dövlətinin qarşısında xarici ticarət dövryyəsinin artırılması ilə yanaşı, onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri də durur. Bu isə xarici ticarət əlaqələrinin - maddi-texniki vəsaitlər, elmi-texniki tərəqqinin müasir nailiyyətləri, istehsal vasitələrindən daha səmərəli istifadə edilməsi ilə rəqabət qabiliyyətli əmtəə və xidmətlərin istehsalı, bunların beynəlxalq bazarlara sərbəst çıxışının təmin edilməsi kimi problemlərin həllini tələb edir. Bu cür mühüm, mürəkkəb və çoxcəhətli məsələlərin həlli xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması və təkmilləşdirilməsi problemlərinin tədqiqini, onları qiymətləndirmə üsullarının və iqtisadi-riyazi modellərin işlənməsini və tətbiqini zəruri edir.

Dissertasiya işinin məsəqdi xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması və səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi metodlarının işlənməsi əsasında keçid

iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın predmetini keçid iqtisadiyyatı şəraitində xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin nəzəri, metodoloji və təcrübi məsələlərinin tədqiqi təşkil edir. Tədqiqatın obyekti isə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələridir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsilə bağlı iqtisad elminin klassiklərinin baxışları, müvafiq problem üzrə xarici ölkələrdə və respublikamızda iqtisadçı alimlərin yeni dövrdə apardıqları elmi araşdırmaların nəti-cələri, eyni zamanda dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf proqramları, beynəlxalq ticarət əlaqələrini tənzimləyən qanunlar və normativ sənədlər, xarici firma və şirkətlərin təcrübələri təşkil edir.

ANNOTATION

Embarked on an independent path of development in the future socioeconomic development of targeted and systematic economic reforms, favorable external trade relations with foreign countries in accordance with the national interests of the country depends on a significant expansion.

For this reason, the expansion of foreign trade relations and integration into the world economic system to ensure effective economic reforms carried out in Azerbaijan, has been identified as one of the strategic directions.

Foreign trade liberalization reform initiatives in the area of economic subjects opened up broad opportunities in international trade relations. During this period, the head of the country's foreign trade liberalization and elimination of artificial barriers in this area on the orders of the country's export-import operations with foreign partners Enabling positive balance of foreign trade, resurrection, and played an important role in achieving.

The maximum number of important structural reforms, the liberalization of foreign trade relations, trade operations and trade regulation mechanism involved in the formation of the activities of all government agencies and entities *təsərrufat* aims to improve efficiency and to solve problems in this field. All this, in turn, increase the country's export potential, competitive on the world market, will produce products the development of national standards in line with international standards, investment and foreign trade turnover increase and expansion of the geography of opportunity.

The scientific novelty of this research is the current state of economies in transition foreign trade relations on the basis of systematic research directions for improving the detection and identification of the characteristics of its formation, and increasing the efficiency of the development of science-based recommendations.

The conditions of transition to market economy in the face of increasing foreign trade turnover of Azerbaijan, along with the problems facing increasing economic efficiency. It's such an important, complex and multifaceted issues and improving foreign trade relations problems, the study of the formation, and evaluation techniques, and the development and implementation of economic and mathematical models are indispensable.

External trade relations and the efficiency of the formation of the thesis *məsəqdi* on the basis of a comprehensive evaluation of the methods of improving foreign trade relations, taking into account the peculiarities of the transition to set out the main directions.

The subject of the study is the foreign trade relations with economies in transition to improve theoretical, methodological and practical issues of research. The object of the study of the foreign trade relations.

The study's theoretical and methodological basis of the foreign trade relations of the efficiency of the of the economic science classics views on the issue with foreign countries and our country economist scientists in the new era of their scientific research, as well as the socioeconomic development programs, and

international trade laws and regulations, is the experience of foreign firms and companies.

АННОТАЦИЯ

Вступив на независимый путь развития в будущем социально-экономическом развитии целенаправленных и систематических экономических реформ, благоприятные внешнеторговые отношения с зарубежными странами в соответствии с национальными интересами страны зависят от значительного расширения.

По этой причине расширение внешнеторговых отношений и интеграция в мировую экономическую систему для обеспечения эффективных экономических реформ, проводимых в Азербайджане, было определено как одно из стратегических направлений.

Инициативы по реформе либерализации внешней торговли в области экономических субъектов открыли широкие возможности в международных торговых отношениях. В этот период глава внешнеторговой либерализации страны и устранения искусственных барьеров в этой области по заказам экспортно-импортных операций страны с зарубежными партнерами способствовал положительному балансу внешней торговли, воскрешению и сыграл важную роль в достижении.

Максимальное число важных структурных реформ, либерализация внешнеторговых отношений, торговых операций и механизм регулирования торговли, участвующих в формировании деятельности всех государственных учреждений и организаций, включают в себя повышение эффективности и решение проблем в этой области. Все это, в свою очередь, увеличивает экспортный потенциал страны, конкурентоспособный на мировом рынке, будет производить продукцию с учетом развития национальных стандартов в соответствии с международными стандартами, увеличения инвестиций и внешнеторгового оборота, расширения географии возможностей.

Научная новизна этого исследования - текущее состояние внешнеэкономических связей стран с переходной экономикой на основе систематических исследовательских направлений для улучшения выявления и идентификации характеристик его формирования и повышения эффективности разработки научно обоснованных рекомендаций.

Условия перехода к рыночной экономике в условиях роста внешнеторгового оборота Азербайджана, а также проблемы, связанные с повышением экономической эффективности. Это такие важные, сложные и многогранные вопросы, как улучшение проблем внешней торговли, изучение образования и методов оценки, а также разработка и внедрение экономических и математических моделей.

Внешнеторговые отношения и эффективность формирования диссертации məsəqdi на основе комплексной оценки методов совершенствования внешнеторговых отношений с учетом особенностей перехода к изложению основных направлений.

Предметом исследования являются внешнеторговые отношения с экономикой переходного периода, направленные на улучшение теоретические, методологические и практические вопросы исследования. Объект изучения внешнеторговых отношений.

Теоретическая и методологическая основа исследования внешнеэкономических отношений эффективности взглядов классиков экономической науки на проблему с зарубежными странами и учеными-экономистами нашей страны в новую эру их научных исследований, а также программы социально-экономического развития, И законы и нормативные акты международной торговли, - это опыт зарубежных фирм и компаний.